

ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, МИС-
ТЕЦТВА, НАУКИ Й ГРОМАД-
СЬКОГО ЖИТТЯ.

ЗМІСТ:

Е. Маланюк: Моравські Елегії . . .	609	Дм. Донцов: Конфлікт на Дале-	
В. Ткачук: Юркова весна . . .	611	кім Сході і український Коб-	
* * * Остання приязнь На-		ленц	667
полеона	613	Никон Немирон: Генерал Ми-	
Поль Валері: Наука читання . . .	638	рон Тарнавський	673
Герберт Н. Касон: Британія бу-		О. М.: Часопис-примара	675
дує	639	М. Л.: З пресового фільму. . . .	679
* * * Як ген. Кейпо де Ляно		Бібліографія	682
взяв Севілію	645	Від Адміністрації	685
О. В.: Два антиподи	653		

РІЧНИК VI
КНИЖКА 9

ТОМ III
ВЕРЕСЕНЬ

1938

Адреса редакції й адміністрації: ЛЬВІВ, Чарнецького 26 м. 21.
Чекове конто П. К. О. 500-371.

Відновляйте передплату на 1938 рік!

Передплата на „ВІСТНИК“

в краю виносить:

квартально — зл. 6.60; піврічно — 12; річно — 23
платні згори. Ціна окремої книжки — зл. 2.20.
Для заграниці: річно зл. 30 або рівновартість в чужій валюті.

Квартальника Вістника

в 1938 р. вийде, як дотепер, 4 книжки в ціні
від зл. 1 до зл. 2.

Річна передплата виносить зл. 4 платних згори.

Для закордону зл. 5.

Річна передплата „Квартальника“ для передплатників
„Вістника“ виносить половину.

А ДРЕСА: Львів, Чарнецького 26 м. 21.

ЧЕКОВЕ КОНТО 500.371.

В першій половині вересня вийде:

ДМ. ДОНЦОВ

1. Орден чи партія 2. Обєднання чи розєднання?

як ч. 3 кварталника на 1938 рік ц. зл. 1.

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

**Одинокий під сучасну пору періодичний
студентський орган**

Студентський Вістник

Замовлення й гроші слати на адресу: „Студентський Вістник“, Львів, Міцкевича 11, або чековими переказами Пром-банку з допискою „Студ. Вістник“ — Ціна числа 80 сот. — Передплата до кінця сього року тільки 2.50 зл.

III
П-12531/
1938
Р. 6 кн. 9

~~39437~~

Евген Маланюк

Моравські Елегії

1

І сонце пристрасне, і барв розлив міцний,
І краєвид, що довго буде снитись:
Нагорні простори і — в хвилях далини —
Потоки і ліси, і замків горді шпиці...

Тут рвався нурт подій. Нещадний плуг війни
Розорював поля. Гули чавун і криця.
Гусити. Валенштайн. І той, спід Австерліца,
Що сонце осени вітав, як пал весни.

Ти майже рідною зробилася, Мораво,
(Тут навіть Київ є зворушливо - малий)
Цим домом, цвинтарем, неписаним цим правом
Ось в тебе гостювать, немов і справді свій.

Та спрага тут сильніш, а сум немає дна.
О, так: ти тільки тінь тієї, що — Одна.

2

Сонце лле вогненний мед —
Злотом спалено уста.
Легіт непомітно дме й
Хвилями ідуть жита,

Як ходили там, колись,
На п'яній широчині...

Сонце, сонце, вдаль і ввись
Синю браму відчини!

Львівська державна
наукова бібліотека
4280

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Зази́рнуть крі́зь ся́йвний дим
За кордо́ни далечин
І вдихну́ти.

А поті́м —

Хоч наві́ки розлучи́.

3

Так тихо тут. Ліс, па́горби, поля
Та рівний плю́скіт ску́дного пото́ка.
Вни́зу — хви́ляста, лагі́дна зе́мля,
Вго́рі — бла́кить бла́женна і ши́рока.

Не ві́риться, що́ тут гу́ли ві́ки
Поже́ж і во́єн, боро́тьби і сла́ви,
Що́ хму́рий Жі́жка по́махом ру́ки
Тут сі́яв сме́рть на за́мки і де́ржави.

Заго́їлось. Зро́слось і про́росло
Крі́зь рі́нь ру́їн, крі́зь зга́рища і по́піл —
І вста́ла раді́сть над розто́пом зло́б,
І ма́теринка розцві́ла на гро́бі.

Так тихо тут. Коло́сяться хлі́ба.
Спі́ває дзві́н ве́чірній...

Та за ко́лом
Ці́єї ти́ші вже підво́дить чо́ло
Неща́дна і незба́гнена Су́дьба.

4

Нитка́ми зо́лота про́шита
Бла́кить. Іде́ш і на́пів сніш.
Враз не́сказаний за́пах жи́та
Ось вда́рить, на́че в се́рце ні́ж.

І все́ сче́зає. І на́вколо
Зеле́но - зо́лота пі́тьма —
До ко́лоса шепоче́ ко́лос,
До во́лошо́к морга́є ма́к.

Все́ ті́ло, вся і́стота спра́гло
Впи́ває вла́дну мі́ць бу́ття,
Спа́дає з плеч щодо́enne тя́гло —
Я́рмо чу́жинного жи́ття.

Нема́' ні ма́ндрів, ні ро́злуки,
Забу́ла па́м'ять чу́жину
І те́плу зе́млю пе́стять ру́ки,
Я́к ті́ло рідного ла́ну.

5

За ласку матері, за перший гук весни,
За поцілунок уст недіткнутих, за сні,

Що здійснились давно, за всі щедроти вроди,
За стогін пристрасти на ложі насолоди,

За щастя, що було страшне в своїй красі,
За всі веселощі, за усміхи усі —

Приходить раптом враз, як пімста, ось — розплата...
О, рівновага днів, безлюба і проклята,

Де все чергуються — возмездіє і дар,
І ссайво радости, і неминучість кар.

8—13 VI 1938 *Kunstát*

Василь Ткачук

Юркова весна

I

Як з двірської праці в Юркові крижі ускочив „дідько”,
поти виїли на обличчі глибокі рівці, як груди потали, а на
плечах виросла гора, як чупер віліз, лиш кілька волосків
остало, а рот став, мов ріпа з пнями, тоді дідич виповів
йому службу.

— Ти вже не годний Юрку працювати.

— Панцю, а мої роки, а здоровля?

Відповіді не було і він пішов.

При віздовій брамі берези, ніби банували за ним, до
землі посилялись, щось пошепки говорили.

Як ішов попри лан, то лан наче вмисне скликав гай-
вороння, щоб вони суд над Юрком творили.

Юрка довга-довга, як дорога пільна, присіла жура.

Заложив руки на крижі.

— Я тепер ланику-панику, як дідне тебе обзираю. Вже
я тебе ні орати не буду, ні скаржитись, ні жалуватись тобі
не зможу. Я тебе лиш прошу, віддай мої поти — пусти
їх ріками, пусти, най шумлять, най співанку про мою долю
несуть світами, чужими краями...

II

У хаті без вікон, забитій дошками, лежав худий, блідий, як від смерті вернувся. Комірзався.

— О, я тепер пан, вольний пан, такий великий пан, що ні від кого не залежний, що встає собі, коли хоче — цілий світ його не обходить!

Чорна стеля висіла над ним.

— Силу свою загорив коло коней. Молодість і буйність в барак проциндрив. Радість, всю веселість на ланах загубив. А то, от яка заплата? Пустив на всі вітри. Притулився до дітей, коби Бог був дав. Журу розвіявби коло жінки, коби була жила...

Сі слова осами розліталися по хаті, начеб хотіли настрашити ту тугу, що розсіялась у хаті, гей перекупка на ринку.

— Треба вставати, нічого мені лежання не дасть.

Нім угорнув лудину, кілька разів обертав її в руках.

— О, чого я діждався. О, що за красні вбори. В таких лишби панам і жидам на спацери ходити та на якісь балі.

Як одягнувся, сказав:

— Анайко, що з мене, ще буде завадияка, ще свою кривду я пошукаю; вона не сміє пропасти, бо бувби гріх. Анайко!...

Ще закислими очима водив по сволоці, але хліб не лежав, як у богачів.

Плюнув сердито і вийшов.

III

Мужики землю хаїли, а бузьки очерети чистили з усякої погані, один таки давився ропухою.

— Бідний світку! Я як зайда який, як пес, що приблиндає Бог зна, звідкіля. Так самисько. Аді, як там мої ровесники до землиці припадають, аді, як гоноруються, о-о, як регочуться. Аді, аді, ще й капелюхи на бакер понасували... А най мені хто скаже, чому я не такий, як вони. най хтось розсудить, чи я тому винен?...

Притихав. Та, як жайворонок повисівся на золотій нитці сонця, тоді Юрко почав гнівити всіх.

— Бо, ніби, чому наді мною пташок не повисне, чому мені не заспіває? Хібаж я не чоловік, га-а?!

Зівялою отавкою приліг до землі. Забаг поцілувати її.

Але сльози не йшли; очі висхли, як липовий цвіт на сонці.

Потім говорив до землі:

— Виджу, що не довгі гони, не довгі. Але не лиш я сам піду на другий світ, не лиш!...

Підвівся. Дивився на двори.

— Гей, дідичику - дороженький! Підемо оба там високо, до неба, до Бога підемо. Ймемося оба поза шию, як парубки моторні. Я тебе на сім світі не лишу, не лишу!

І пішов, правуючи на двір. За ним навздогін ліс, що за узбіччям, пустив шумну співанку хвали йому — і ще ще більше додало йому охоти.

Сонце перетикувало Юркові дорогу золотими тичками.

— Гей, Юрку, а чогож так увихається, як молодик який, — зза плотів питали.

— Га, бо весна, моя весна надійшла!...

* * *

Остання приязнь Наполеона

(з мемуарів Люції-Елізабет Абель Бетсі Балькомб*)

РОЗДІЛ X

Перша гостина у Наполеона в Льонгвуді — Наш побут у нього — Його радість — Анегдота про маркіза Моншеню — Перстень з орлом

Наполеон був дуже вдоволений зі свого побуту у „Шипшині”, і часто висказував бажання добитися в уряді дозволу купити поблизу посілість та поселитися в ній. Хоч йому і відмовили се, він послав генерала Моншеню до мого батька вести переговори в справі купівлі. Справа не вдалася із завеликих трудностей, може й політичних.

Наполеон дуже цікавився працями 53-го полку і приглядався, як вояки працювали на гірських серпентинових дорогах та перевозили матеріяли, щоб урядити Льонгвуд для нього. Вміру, як наближався речинець, Наполеон ставав гнівний; не скривав свого незадоволення, нарікав на дуди й бубни, 53-го полку; їхні монотонні звуки пригадували йому, що наближається час, коли він має покинути нас.

Хутко після відїзду імператора з *Шипшини*, ми рішили провідати його верхи. Ми дуже турбувалися тим, як він улаштувався, а скорше ми хотіли почути від нього самого, яка була ріжниця помежи його першою милою оселею і самотною понурою пустелею, яку йому тепер визначили. Я тішилася на саму думку побачити знов того товариша забав, за яким я дуже тужила.

*) Гл. Вістник ч. VII—VIII.

Ми знайшли Наполеона, як він сидів на порозі білярдової салі і балакав з молодим Трістаном Монтольоном. Встав, як тільки нас доглянув і пішов нам назустріч. Спершу звернувся до моєї матері і поцілував її в обі щоки, потім так само мою сестру, менеж, як звичайно, ущипнув за вухо, притягнув до себе та спитав:

— *Ah mademoiselle Betsi etes vous sage? Eh, eh!*

— А, панно Бетсі, чи ви чемні?

Потім спитав, чи нам до вподоби його палата, попросив нас зі собою, щоби показати — як він казав — своє „господарство”. Наперед запровадив нас в спочивальню, малу та зимну. Замість мальованого паперу, вона була виложена нанкіном. Прикрашали її тільки родинні портрети, які ми вже нераз оглядали. До спання стояло те саме таборове ліжко з зеленими завісами, на яким — як оповідав — він так добре спав на полі битви під Маренгом та Австерліцом. Потім він нас завів на кухню і попросив цукорника, пана Перона приготувати трохи ласощів для міс Бетсі. Потім ми пішли у челядну, де він нам показав облупленого та повішеного на гак барана. Сміючись, він сказав:

— Дивіться, ось баран мені на обід, з якого зробили ліхтарню.

Се правда. Французкі слуги встромили в бараняче черво свічку, і вона просвічувала крізь худе мясо.

Коли ми оглянули кожду кімнату, він нас запровадив до пані Монтольон, і представив мені якогось молодого чужинця. Се була шеститижнева дитинка графині. Імператор колихав її на руках, але так незручно, що ми дрожали, що вона впаде на землю. Час до часу щипав носик, або підборіддя дитинки, аж вона плакала. Ми жартували з його незручності, а він оправдувався, що чейже нераз бавив на руках маленького римського короля, ще молодшого, як Лілі.

Ми вже збиралися прашатися, але він настояв, що нам покаже сад і обійстя.

Хто не звик до величавих диких краєвидів св. Олени, той мусить піддатися дивному вражінню, яке вони справляли. Перед нами красувалася грізна гора. Тільки де-не-де лаванда, дика терниста груша та альоеси поростали сірі, пошарпані голі склони. Але навіть ся рослинність тільки ще різкіше підчеркувала дику неплідність сих — неначе залізних скель. Час від часу видно було кручі провалля, давні оселі диких кіз, єдиних мешканців тих часів, як люди стали заселявати острів.

Пані Бертран розказала моїй матері, що головним заняттям Наполеона було дивитися на хмари над верхами гір; приглядатися, як вони міняли рисунок, мов завісою огортали шпилі, покриваючи низини тінню, або розкидалися над морем. Виглядало, неначе він намагався відчитати у їхніх змінливих легких формах своє майбутнє.

Щоби закінчити день розривкою, імператор запропонував прогульку у своїм ірландським возі. Ми відіслали коні до Гатсгет, до пані Монтольон, і рушили вкупі з Наполеоном. Я все боялася їздити повозом, а тут були всі причини до страху. Очайдушний Аршамбо поганяв ледви уїжджені коники дорогою, що її звуть чортячою чаркою (Devil's hbowe).

Ті, з нас, що сиділи від сторони дороги, здавалося буквально, висіли над проваллям; тіж, що сиділи від сторони гори, наражали себе на приемність розторощити себе об скелю.

Бонапартові такі прогульки справляли чортівську приемність. Він намагався ще більше мене залякати, кажучи, що коні понесли та що вони розібють нас на кусники.

Ніколи не забуду моєї радості, коли ми прибули цілі і здорові, до пані Бертран, коли я опинилася згодом на спині могого спокійного куцика Тома.

Наполеон вже мешкав кілька місяців на острові, коли прийшли часописи з описами та дотепами, відносно його особи та побуту в *Шитшині*. Між іншими дурницями, був там і лист маркіза Моншеню, що описував наші забави і між іншими жмурки, в яких брав участь і Наполеон, історію зі шпадою і пр. Маркіз кінчив листа увагою, що міс Бетсі найбільш нарвана панночка, яку йому приходилося бачити, і не скривав, що вважає її навіженою (folle).

Сього листа переклали англійські та німецькі часописи.

Батько був страшно лютий, що мене назвали повним іменем і мало не візвав маркіза на поєдинок за його злосливість, але мати його умовила і добилася від маркіза як найформальніших перепросин.

Коли Наполеон довідався, як „сей старий дурень” (se vieux imbecile) образив „міс Бетсі”, він попрохав доктора О'Міра, заїхати по дорозі в долину Сен Джеме, у *Шитшині* та завести мені листа, де він повчав мене, як мені пимститися. Маркіз був дуже гордий з своєї перуки з довгим хвостом. Наполеон радив мені спалити кінчик сеї перуки азотним квасом. Я булаб се радо виконала, тим більше, що мала заробити в нагороду що-найкраще віяльце від Сальомона, жида, що мав крамницю в Джемставні.

На щастя, мати мене умовила і я не виконала сеї нерозсудної помсти.

При першій побаченні, імператор крикнув:

— Щож, панно Бетсі, чи ти виконала мій наказ і заробила собі на віяльце?

Я не відповіла на питання, але стала розводитися над тим, якато велика чеснота для дитини слухати своєї матері, хоч аж мене кортіло помститися.

На знак свого задоволення, він вщипнув мене в вухо, та сказав:

— А, міс Бетсі, ти починаеш бути чемною.

Він послав за доктором О'Міра, і спитав його, чи він купив віяльце. Доктор відповів, що не найшов досить гарного. Я мала мабуть розчаровану міну, а Наполеон спостеріг щось, обіцяв мені інший, ще кращий дарунок.

Він дотримав слова. Кілька днів пізніше я одержала перстень з брилянтовою буквою „N“ та орлом над ним.

РОЗДІЛ XI

Перегони в Дедвуді — Свято в Рос-Котедж — Наполеон співає — Відвідини у пані Бертран

Неймовірна доброта Наполеона та його бажання розважити мене, найкраще проявилися з нагоди перегонів в Дедвуді. Їх започаткував Генрі-Джон Раус, пізніше член парламенту. В той час населення чекало їх, як великого свята.

Як звичайно, я запізнилася з задачами і батько, за кару не дозволив мені поїхати на перегони, а щоби я не могла зробити йому наперекір, він відіслав могого куцика Тома, до одного знайомого.

Я не знала, де мені добути коня, і розказала про свій клопіт докторові О'Міра, а він в свою чергу Наполеонові. Не трудно уявити собі мою радість, коли я побачила доктора О'Міра, що недавно поїхав був з нашою громадкою до Дедвуда, як він ішов стежкою вділ, що вела до нашої хати, а за ним невільника з чудовим сивим коником під дамським сідлом, покритого червоною оксамитовою, відгаптованою золотом попоною. Коник звався Мамелюк. Доктор О'Міра розказав мені, що, коли Наполеон довідався про причину моєї журби, він зараз наказав вибрати зі своєї стайні й осідлати для мене найлагіднішого коня.

Сей прояв — такий простий і відруховий, зичливости, викликав багато балачок на острові. Неприємности, які вони викликали, були для мене достаточною карою за непослух батькові. Я довідалася, що батькові зарахували се, як непошановання влади, те, що він дозволив донці їхати конем, призначеним для Льонгвуду. Від губернатора дістав за се мій батько догану.

Життя, до якого був приневолений імператор на острові, було таке одноманітне, що він живо цікавився всіми спробами його розважити.

Він майже завше приймав усі запросини могого батька, коли він просив його вшанувати своєю присутністю, численні приняття, що уряджував мій батько. Одне таке приняття, на мої народини, відбулося у маленькій посіло-сти, названій „Рос-Котедж“, в честь капітана з *Northumberland'u*, якого Наполеон все звав: *un bravissimo uomo*.

Забава була в повнім розгарі, коли ми побачили імператора, як він зїздив на коні згори в напрямку нашої хати.

Одначе, побачивши масу зібраних людей, він прислав сказати, що придивлятиметься до забави звідти, де був.

Я не збиралася так легко подарувати йому; вінжеж обіцяв мені прийти на свято. Я пішла до нього та стала прохати і пригадувати, що він обіцяв бути на святі моїх народин. Та даремні були мої благання; він відповів, що не може рішитися виставити себе на цікаві погляди сеї юрби. Вдалося мені тільки добитися, що він зівби шматок хрестильного колача, що його прислав мені один зі знайомих з Англії. Сей знайомий не уявляв собі, як дрібязково туди стежила влада за переможеним героєм та усіми його сторонниками і прислав колач, прикрашений великим орлом. Богато з наших друзів зле дивилися на сю неувагу. Я сказала Наполеонові:

— Ви моглиб бодай се зробити для нас, після таких неприємностей з вашої причини.

Він врешті погодився, взяв кусник колача, але перше назвав мене дурненькою збиточницею та потягнув за вухо; потім погнав чвалом геть, наспівуючи, а властиво намагаючися досить фальшиво співати: *vive Henri IV.*

Колись ми поїхали провідати паню Бертран. Ми застали її в ліжку, а Наполеона, що сидів коло неї. Гадаючи, що помилилися щодо кімнати, ми хотіли відійти, але він нас спинив, в своїй англійській мові, питаючись, чого ми боїмося увійти:

Мати звернула йому увагу, що в англійській мові се останнє слово має инше значіння, і не означає звичайної приязни. Він реготався з своєї помилки, обіцяв не забути сенсу сього слова, запевняючи, що хотів сказати лише, що має для пані Бертран дуже багато привязання.

— *I am visiting my dear loaf, my mistress.*

Ми вистерігалися поправляти і звертати увагу на похибки, які він робив в англійській мові, хіба, що він сам просив нас. Він дуже бажав навчитися сеї мови, і в нашім товаристві все намагався говорити по англійськи. Дарма, що його вимова була настільки неправильна, що нераз трудно було його зрозуміти. Мені далеко не все вистачало терпцю, щоби прийти йому на поміч. Звичайно моя сестра мусіла справляти те, що я не докінчила. Часто підчас лекції, якась дрібничка відвертала мою увагу. Тоді я діставала легкого ляпанця та догану:

— Ей, панно Бетсі, мала, розтріпана, чи ти ніколи не станеш чемна?

Підчас тих відвідин Наполеон спитав нас, чи ми бачили маленького Артура, якому тоді було біля місяця, і повторив нам слова пані Бертран, яка представила йому дитину:

— Ваша величносте, дозвольте мені представити вам, одного з ваших підданих, що посмів пробратися на острів без дозволу сера Гадзона Льова.

Він довго розмовляв та жартував про мою надто коротку на його думку сукню. Він також часто насміхався з моїх штанців і кожний раз, що їх побачив, називав мене хлопчиком. Короткі сукні дуже йому не подобалися. Казав, що колиб був губернатором, заборонивби паням їх.

Заки покинути котедж пані Бертран, він приєднався до гурту дітей і грав з ними в „кота на плоті”. А я була *maitresse de ballet*.

РОЗДІЛ XII

Баль в Дедвуд — Наполеон критикує дамські туалети — Нетерпий сидіти за столом після скінченого обіду — Прогулька у Дедвуд — Імператор вперше дає собі виривати зуб — Його відроза до бридких жінок

Старшинські балі 66-го полку розважали троха примусову одноманітність життя пані Бертран. Ми якраз збиралися провідати її, коли влаштували одну з тих забав. Рішили, що ми пообідаємо з імператором, а потім поїдемо його колясою, бо він хотів висловити свою думку про наші туалети.

Пані де Монтольон ласкаво прислала нам свою поклоївку Жозефіну, щоби мене зачесала. Вона зібрала мені волосся гладенько, стягнувши його назад, так, що я виглядала як китаянка. Я вперше була так зачесана і вважала, що в життю не бачила нічого рівно поганого. Не перемінила собі зачіски тільки за браком часу. Прийшлося показатися Наполеонові з очами, що вилазили з голови, настільки волосся було натягнене, а я так боялася його насмішки. Але я аж відітхнула, коли побачила, що він якось не жартував з мене і тільки сказав, що вперше бачить в мене сей вигляд. Мою батистову сукню осудив суворійше. Він заявив, що вона неможливо коротка і попрохав мене продовжити її. Як я не доводила, що нічого перемінити в ній не можу, але він вперся на своєму; я мусіла бігти до Жозефіни, щоби продовжити сукню. Ми мусіли розпороти кілька закладок, і так знівечили цілу її красу. Про те я знала, що нема чого пручатися, коли Наполеон сказав своє *fiat*.

Після скінченого обіду, коли донесли, що повіз готовий, ми всі встали від стола на знак імператора. Се завше належало робити різко і несподівано. Він гвалтовно відсував своє крісло взад, неначе під впливом електричної струї. Памятаю, як він глузував з англійців за те, що лишаються так довго за столом по обіді. Він казав:

— Колиб тут був Балькомб, він хотівби ще випити одну, дві, три, га! га! п'ять пляшок, і Балькомб повернувши у *Шитшину* зовсім п'яний.

Се речення він сказав по англійськи, се була одна з перших його спроб. Мені здається, що досі бачу його, як

він числить на своїх гарних, випечених пальцях, кілька пляшок батько випиває, заки прилучиться до товариства пань.

— Колиб я був на вашім місци, пані Балькомб, звертався він до моєї матері, я бувби страшно лютий, колиб мені прийшлося чекати дві-три години заки чоловік і його друзі поплячуться. Бачите, які ми французи інші: для нас товариство без жінок не має ніякої привабливості.

Подали знамениту каву, приладжену Лепажом.

Згодом ми всіли в колясу.

Перша пані Бертран з маленьким Артуром, далі моя мати, сестра, я, і генерал Гурго.

Коли ми посідали, кляснув батіг, коней погнали і вони нас носили то на один край дороги, то на другий, оскільки межу можна було назвати дорогою. Пані Бертран з усіх сил кричала Аршамбо, щоби стримав коней, але розгін був так сильний, що се вдалося аж ми наскочили на грубе гумове дерево. Тоді нарешті відчинилися дверці і ми зійшли по коліна у болото, та йшли ще милою дорогою до Дедвуд вогку, темну ніч. Бідна графиня мусіла до того нести малу дитинку, яка не хотіла міняти коляси.

Ніколи не забуду як ми виглядали, коли прийшли до пана Берда, який дав нам сухий одяг, як виглядала пані Бертран з своєю елегантною і панською постаттю, одягнена в речі маленької пані Берд.

Та ні пригоди, ні неприємности не перешкодили нам бавитися довго на балю, а розійшлися ми аж гармати з фортів сповістили схід сонця. Зла дорога ані дощ нас не журили. Ми знали, що у віллі великого маршала чекав нас добрий сніданок та вигідні ліжка. Наполеон хвалив мене, що я була на балю і танцювала. Він казав, що мене там дуже подивляли, неначе я подібна, як молодша сестра до баронової Штюрмер. Се мені дуже схлібляло, бо я вважала її за одну з найкращих жінок, яких мені прийшлося бачити.

Приведу приклад, як стислий догляд за імператором був прикрий для його оточення. Сестра моя і я перекладали багато часу у пані Бертран, яка кермувала моєю наукою. Якось вона попрохала мене, щоби я заспівала французький романс, скомпонований Гортенсією Богарне, донькою імператорової Жозефіни, *Le départ des Syriens*. Сей романс прислав пані Бертран сам Наполеон і сказав, що сам прийде послухати його. Він дотримав обіцянки. Але фортеп'я, що довго стояв у вогкій непаленій хаті видавав тільки гострі фальшиві звуки, як зіпсована катаринка. Один містер Гіннес, диригент музики на кораблі *Генерал Рід*, що стояв на якорі в порті Сен-Джемс міг зарадити лиху... Графиня прохала його поміч через мойого батька, і він збирався на беріг, коли прийшов наказ губернатора і заборонив йому покинути його становище.

Наполеон хотів побачити „боа констріктора”, якого

привіз на св. Олену капітан Марей Максвель. Я йому розказала, що гад раз проковтнув цілу козу, і описала як дивно він виглядав після такого обіду. Нещасне звірятко ввели в клітку живим. Її роги так випиналися під лускою плазуна, що здавалося, перебують її.

Імператор завважив що мабуть маркіз де Моншеню подібний до того боа, якщо судити з того, що говорять про його ненажерливість. Я потім довідалася, що влада не вважає за вказане вдоволити бажання імператора, який хотівби, щоб сього гада привезли у Льонгвуд.

Одного дня, коли я раненько гуляла по садах і плянтаціях Льонгвуду, зустріла імператора. Він мене затримав і покликав зі собою подивитися на гарні ляльки. Годі було не улягти такий спокусі. Він повів мене у білярдову салю і показав мені чудово вирізблені шахи — дарунок пана Ельфінстона. Кожна фігура була справжня лялька, а властиво клейнод. Вежі — несли окульбачені слони; вони були повні воєнків з натягненими тятивами луків. Вершники були у повнім узброєнні на багато прибраних конях. Були і єпископи у довгих рясах та мітрах; кожний „хлопець” був прибраний в багатий національний одяг якогось народу. Ніколи в Китаю ніхто не зробив чогось подібного. Се було чудо смаку, помисловости та умілости і виконання. Імператор так тішився тим дарунком як я булаб тішилася новою забавкою. Він розказав мені, що яграз програв з панєю Мальсом одну партію шахів, але се мабуть тому, що більше вважав на фігури, як на гру.

Скринька і переділи були також незвичайно гарні. Вони представляли у різьбі різні китайські ремесла.

Пан Ельфінстон хотів дати тим дарунком доказ своєї вдячності Наполеонові за його уважливість для тяжко раненого під Ватерльо брата. Коли Наполеон довідався, що він зомлів від упливу крови, послав йому вина з власного фургона.

Наполеон казав, що ся шахівниця надто гарна для острова св. Олени і що краще пішле її римському королеві.

Ще один дарунок звернув мою увагу. Се було чудове пуделко на чай. Під покривкою красувалося вималюване на колірній слоновій кости місто. Кантон. В самім пуделку лежали найрізноморднішої форми пачки чаю. Наполеон розказав, що в той час, як він був імператором Франції він боронив пити инший чай як швайцарський, який зрештою смаком мало різниться від китайського. Він також підтримував культуру цукрових буряків, щоби унезалежити Францію від чужесторонніх витворів.

Якогось дня застала я імператора менш веселого як звичайно. Я спитала, що сталося. Показалося, що доктор О' Міра вирвав йому зуба і що ся операція була дуже болюча. Я скричала:

— Як так! Ви нарікаєте на біль, спричинений малень-

кою операцією! Ви, що брали участь в нечислимих битвах, що були під дощем куль, ви, що не раз бували ранені! Мені соромно за вас. Зрештою байдуже. Дайте мені того зуба, я скажу Сальомонові опрацювати його в золото і носитиму як ковток в усі, як пам'ятку по вас.

Ся ідея — не зважаючи на його біль — спричинила вибух сміху. Він рішив, що мій зуб мудрости ніколи не виколеться.

Він завше був радий, коли йому вдалося сказати який дотеп.

Наполеон мав велику відразу до негарних жінок. Я знала сю його слабкість і колись попрохала дозволу представити йому паню С., жінку висшого урядовця з Індії.

Мушу признатися, що я трохи побоювалася чим се скінчиться, бо пані С. була дуже негарна зі себе. Проте вона приймала постави претенсійні і міні красуні. Вона вірила, що справді подібна до своєї мініатюри, зробленої Чинереем. Вона уявила собі, що зробить вражіння на великого чоловіка і прибралася в усе найпишніше, що мала в своїй шатні. Сукню вдягла червону оксамитову, обшиту перлами, чорне волосся підняла шнурком перед, прикрашеним метеликами з брилянтів, рубінів та смарагдів.

Отже я представила її Наполеонові, який спочатку розпитував її про звичайні справи: чи вона замужня, скільки має дітей? іт.д.

Він уважно приглядався до неї, надаремно шукаючи за що можна булоб сказати їй комплімент. Нарешті додивився, що в неї було буйне чорне, тверде волосся, тоді він сказав їй:

— Пані, ви маєте дуже буйне волосся! (*luxuriante*).

Пані незвичайно втішилася компліментом, і ледви приїхала в Англію, зараз помістила в газетах опис того побачення, утримуючи, що „Наполеон кинув своє серце до ніг її краси”.

За містифікацію імператор кілька днів дувся на мене, бо я сказала, що покажу йому справжню Венус. На будуче він заборонив представляти йому якуб то не було паню.

РОЗДІЛ XIII

Поручник С... — Наполеон і початкова хемія — Капітан Воліс — Перше січня і імператорський дарунок — Наполеон турбується здоров'ям капітана Мейнеля

Наполеон дуже цікавився всіми обідами, балями та вечірками на св. Олені. Він мене все випитував, що ми робили, кого стрінули, з ким я танцювала.

Одного дня поцікавився, хто найкраще танцює на балах губернатора. Я відповіла, що пані Вількс. Розпитував, які модні танки, і я мусіла розповідати про наші кадрили та

контрданси, які у нас впровадив п. С., скінчений красунь (beau), якому подібного ще не оглядав наш острів. Сей юнак — се був штукар, що мав терпець перед обідом лежати годину з ногами висше голови, щоби могли взути вузші черевики. Еполети спадали йому аж на лікті, а на поясі до шпади й було вигаптоване дубове листя з золота. Подібним гаптом прикрашав він біля колін свої панчохи так, що дубове листя творило щось, неначе ордер підвязки.

Він страшенно обурився, що пані на св. Олені знають тільки танки куховарок і взявся вивчити нас усіх тайн кадриля.

Одного дня, коли він виконував обовязки балетмайстра, моя мати безцеремонно наступила йому на п'яту, бо повернувшись до неї спиною він нахилився і гострі поли його однострою мало не викололи очей. Клопіт був великий, бо він потім ніяк не міг наново всадити ногу до свого півчеревика.

Наш опис молодого С... дуже забавив Наполеона. Він навіть прохав чи не можна булоб його привести в Льонгвуд, колиб дістали перепустку. Перепустку дістали. Наполеон уважно розглянув гостя; з забавною міною він сказав йому, що чув від міс Бетсі, який з нього денді. Молодому героєві сей комплімент здається не дуже припав до смаку; він спостеріг, що з нього насміхалися і що се саме була причина, якій він завдячував честь бути прийнятим в Льонгвуді.

Як звичайно, Наполеон добирав тему розмови відповідно до особи з якою розмовляв. Отже він похвалив крій його одягу, і сказав:

— Ви щасливійші від мене, бо я мушу носити одяг, який вивернутий на другий бік.

Се була правда. На св. Олені не можна було дістати зеленого сукна такого відтінку, як носив Наполеон та його почот...

Одного ранку батько сказав мені, що їде у Льонгвуд і що імператор прохав привезти і нас з сестрою, бо має показати нам щось цікаве. Ми радо послухали, і на другий день приїхали у Льонгвуд. Імператор докоряв нам, що його занедбуємо, але коли я йому сказала, що я мала соняшний удар і тільки недавно з нього видужала, він виказав для мене стільки співчуття, що се мене аж зворушило.

Він нас покликав показати, як переміняється вода в лід, в машині, яку Наполеонові навмисне прислав Леслі. Наполеон пояснив нам, як працює сей прилад та намагався витолкувати принцип пневматичної машини. Він порадив мені також купити книжку початкової хемії, щоби, бавлячись, вивчити сю науку. Як звичайно попрохав мого батька пильнувати моєї науки, а *le bon O' Mire* — доглядати могого здоровля.

Зробив кусник леду, він змусив мене взяти його до уст. Я кривилася від зимна, а він тим дуже бавився.

Пригадую, що того дня наші забави скінчилися так: Я витяла з його одягу шматок вишивки, що представляла ловецький ріг і втікла з добичею. Дуже шкодую, що і сеї реліквії я не переховала, але й її спіткала доля інших: се був одяг, який він мав на собі під Ватерльо.

Одного дня Наполеон спитав мене, чи я знаю коменданта *Подаргуса*, капітана Воліса. На потверджуючу відповідь, він шпарко запитав:

— Що він про мене думає?

Сей старшина задивлявся на Наполеона та взагалі на все французьке з відразою, як загал англійців тої доби. Тільки він вкладав в сю відразу чисто особисту терпкість і гвалтовність. Упередження — се було надто слабе слово, щоби окреслити сю манію. Се почуття від дитинства розвивали та підтримували у нас, воно росло разом з нами і розвинулося в ту характеристичну ненависть, яка теж часто прозирає в наших відносинах до мешканців ворожих країн.

Прийшлося зібрати усю відвагу, на яку здібне дівчатко, щоб відповісти.

— О, він має про вас найогиднішу думку на світі. Він каже, що ви тримали його десять літ в Темплі і без кінця розказує жорстокости, яких зазнав від вас. Він нам оповів, що якось перенесли його в келію чоловіка, що саме застрелився, бачив його трупа, що лежав на землі. Каже, що в'язничники навіть не очистили стін з мізку і що вони його там навмисне залишили, щоби йому було тим прикріше. Врешті каже, що ви хотіли заморити його голодом і що він, та співв'язень капітан Шов розшарпали живу качку, та пожерли її як людоїди.

Імператор сказав тоді, що його більше не дивує закореніла ненависть сотника Воліса: він, тоді ще поручник і Райт, висадили на французький беріг шпигунів та розбишак, яких мали на його приказ розстріляти, і повідомили, що наказ виконаний. Всі, хто цікавився історією Наполеона, мусів знати історію заговору Жоржа Кадудалю, Моро, і Пішегрю, в яку були замішані Воліс і Райт. Пригадую, що мені велику приємність зробило почути від самого Воліса історію його втечи.

Роки минули, але я так живо памятаю се оповідання, як і той день, коли я його слухала з такою напруженою увагою.

Десять літ минуло в нестерпній неволі. Нарешті не витримав і надія перемогла розпуку. Старим, заржавілим ножем, який йому вдалося схити перед очима в'язничника, він виколупав одну зі штаб вікна. Після сеї перепони прийшлося побороти другу. Сто стіп попід вузьким отвором, що йому вдалося зробити, і через який ледви могло про-

слизнути його тіло, Сена котила свої тихі, чорні води. Потопаючий чіпляється соломинки. З усього, що тільки мав під рукою він зробив ливну і спустився з вікна. Ще було далеко до води, але кожний дотик до стін, яких він торкався, пригадував всі страхіння неволі, терпіння і голод. Плюск, який він счинив, падаючи у воду був доволі голосний, щоби звернути увагу варти. Коли після короткої непритомности, виринув на другім березі, кулі свистіли навколо, але під покривкою ночі він вийшов здоровий на беріг після тисячі пригод, він добився берега моря, де сів на англійську фрегатку. Згодом назначили його комендантом *Подаргуса* і вислали плавати навколо св. Олени, певні що тяжко знайти кращого дозорця на в'язня, якого він сам закло ненавидів.

Кожного першого січня ми завше були в Льонгвуді і передавали імператорові наші побажання щасливого нового року. Ми тоді обідали з ним або з панєю Бертран, але частійше з Наполеоном. Пригадую, що якось в таку пору я надаремно чекала цілий ранок на подарунок від імператора. Час ішов і моя надія таяла. Я вже майже примирилася з думкою, що не дістану нічого нового. Ми сиділи у пані Бертран і оглядали дарунки, прислані імператором, коли в кімнату вийшов Наполеон і приніс дві філіжанки з севрської порцеляни. На одній був вималюваний Наполеон в Єгипті у мусулманським одязі, на другій єгипетська жінка, що черпає воду.

— Панно Джен і Бетсі, сказав він нам, ось вам від мене дві філіжанки. Затримайте їх на спомин про мою прихильність та вашу доброзичливість для пані Бертран.

Як я втішилася тим гарним дарунком! Щоби йому випадково не трапилося яке нещастя, я зараз загорнула свою філіжанку у вату.

Радісний усміх осяював обличчя Наполеона, коли тільки йому трапилося втішити молодь, що його окружала.

Одного дня, в товаристві Наполеона, ще перед його відїздом у Льонгвуд ми сходили з ним гранатовою вулицею, що провадила в сад, і нагло почули чужі голоси. Він з усіх сил кинувся до дверей саду, та вони були зачинені. Кроки наближалися і Наполеонові не лишилося ніщо, як перелізти через огорожу. На біду її хоронили кущі тернистої груші. Се деревце має дуже гострі колючки. Як тільки він вибрався на верх, заплутався в їхнє гілля і з трудом, зліз на долину. Одяг, руки і ноги мав подерті і подрапані. Доктор О'Міра мав багато праці заки повиягав з імператорського тіла колючки.

РОЗДІЛ XIV

Розмова про віру — Переклад книжки доктора Уорден

Одної неділі рано з великим галасом увійшов Наполеон і заставши мене як я читала наголос з сестрою, спитав, що ми робимо і чого я така незвичайно поважна.

Я йому відповіла, що намагаюсь вчити на память сьогоднішню проповідь, і що як мені се не вдасться, то батько буде дуже лихий. Я додала:

— Я є певна, що ви ніколи не вивчали ні проповідей, ні молитв; кажуть, що ви заперечуєте існування Бога.

Здається, що моя заввага йому не сподобалася, але він відповів:

— Вам не сказали правду. Коли наберетесь розуму, самі зрозумієте, що ніхто на світі не може сумніватися про існування Бога.

Мати спитала чи він — як се твердять — вірить в призначення. Він відповів, що дійсно вірив в нього і додав:

— На мою думку, до чого доля покличе людину, треба, щоби людина се сповнила.

Богато часу проводили Наполеон і його почот, граючи у білярд. Навіть і мені він зробив честь та впровадив в таємниці сеї гри; але коли мене втомила наука, я кидала кульками йому на пальці і страшенно була задоволена, коли мені вдалося змусити його скрикнути від болю.

Наполеон вставав дуже нерегулярно, але завше досить рано. Се залежало від погоди та як довго він попереднього дня відпочивав. У *Шаніні* він часто спав годину або дві під виноградною альтанкою, а потім кілька годин під ряд диктував або писав. Інколи міняв свої звичаї і їздив моріжками на своєму чудовому коні *Гоні* (Норе — надія). Се імя сподобалося йому. Се був його перший верхівець на острові і він гадав, що його імя віщує щастя.

Після довшого денного відпочинку, він кликав бога нічного сну, і казав Маршанові так довго читати, аж сей соловдий потішитель не сходив на нього.

Нераз у чудові місячні ночі, які можна побачити тільки у тропікальних країнах, він вставав вже біля третьої години і міряв кроками сад, довго заки встав старий Тобі; тоді імператор зїдав на перший сніданок троха тих знаменитих овочів, що їх так багато було у нашому саді.

Наш старий маляець дружив з „Боні”. Він так звав імператора. Один Наполеон тішився такими привілеями, бо він покорив і підбив собі старого. І приязнь Наполеона до нього була майже романтична: він привязався до маляйця, як до людини, яку скривдили за молоду.

Коли він так рано встав, він не їв нічого аж до одинацяті. Тоді снідав з почотом *à la fourchette*. Майже все.

їв дуже скоро і не любив острих страв. Волів баранячу печеню як воловину по англійському. Я не раз бачила як він обрізував усе м'ясо з баранячої ніжки. В Наполеона були гарні печатки, та монети і він часто забавлявся відбиваючи їх на ляку. Одного дня я його так штовхнула в лікоть, що кілька крапель горячого ляку впало йому на пальці. Се мусіло дуже боліти, але він терпеливо витримав біль і я мусіла сказати, як мені було прикро, що я се зробила. Але колиб він, навпаки, був виявив незадоволення, признаю, що не булаб скривала своєї радості.

РОЗДІЛ XV

Легенда „Чернечої Долини” — Погруддя малого римського короля — Зворушення імператора

Наполеон мешкав не дуже довго в Льонгвуді, коли на одній з прогульок заїхав у байрак, що його звали *Friar's Walley*. „Чернечою долиною” прозвали сей мальовничий, але дикий закуток завдяки скелі, що своєю дивною формою пригадувала постать ченця у широкій рясі з чотками з боку, та відчиненим каптуром. Навколо стирчать голі, майже прямовісні скелі, а межі ними повно глибоких, темних валок.

Наполеон чув легенду про ченця і спитав мене чи я бачила його блудний вогник, немов ліхтарка ченця. Я йому відповіла, що не раз його боялася. Коли я ще була зовсім мала, мати не раз посилала мене жити у одній старої муринки, на горі, бо вважала, що гірське повітря багато чистіше як в Сент-Джемс. Не раз як тільки я не вміла лекції, вона погрожувала, що віддасть мене ченцеві і він забере мене в свою ліхтарню.

Одного дня я застала імператора сильно зворушеного. Він показував деяким особам мраморне погруддя римського короля, яке йому прислала імператорка Марія-Люїза. Він нас завів у свою спочивальню, і ми висказали цілий свій подив для краси дитини, що дала різьбареві такий чарівний, клясичний модель. Наполеон вдоволено та гордо приглядався погруддю. Ясно, що він був дуже вдоволений з нашого захоплення і похвал. Мати сказала, що він має повне право гордитися тим, що є батьком такої прегарної дитини. Усміх розяснив обличчя Наполеона, а мати не раз повторяла, що ніколи не бачила обличчя, на яким батьківська любов малюваласяб так виразно і цікаво.

РОЗДІЛ XVI

Причал „Кокверор”-а — Нарікання Наполеона на остров — Перші недомагання

День стояв гарний, коли я пішла до Льонгвуду. Повітря мало молочну чистоту і ту прозорість, які є головним

чаром клімату св. Олени. Океан розлявся мов велетенське озеро живого срібла, виблискуючи у промінях сонця; веселі хвилі кидали піною об скелі, чудова зелена ростинність навколо Льонгвуду мило відбивала від грізного вигляду решти острова.

Се був один з тих днів, коли людина забуває і минуле і будучину; коли думка на кілька годин кидає всякі турботи і віддається вражінням сучасній хвилині.

Весело я йшла шукати Сен-Дені, щоби впровадив мене до імператора, але він поважно мені відповів, що імператор придивляється як припливає під прапором адмірала Пампліна *Конкверор*. Він додав:

— Не думаю, щоби йому сьогодні хотілося жартувати, але ви знайдете його у пані Бертран.

Не звертаючи уваги на погану ворожбу, я пішла у котедж, але там відразу зникла моя веселість, даючи місце найглибшому смуткові.

Як я ще не була молода, та всеж завважала глибокий смуток на Наполеоновім обличчі. Його чоло вкрив попіл тисячі думок. Він стояв біля генерала Бертрана і впилив похмурий погляд у трищогловий корабель, що ледви чорною лінією майорив на обрії. Величавий корабель з розгорненими вітрилами більшав на наших очах, посуюючись в гордім спокою.

Сей одинокий корабель на самотнім океані виглядав як жива істота, обдарована серцем і розумом. Се було втілення маєстату. Байрон каже, що найбільш поетична річ на світі — се океан, а на ньому самотній корабель; можливо, що ціла його поезія якраз у тій самоті.

Мені часто спадало на думку, що сей образ мусів нагадувати Наполеонові його власну долю, таку велику, могутню, а проте переможену; яку невидима сила пригнала до сього самотнього острова, могили його шалених надій та непомірних амбіцій. Без сумніву непомилъне Провидіння посилає часом на землю істоти такі, як він, виконати призначену їм добродію і корисну місію. Буває, що, виконавши своє завдання, вони хочуть іти ще далі, та їх зухвалий лет буває тоді причиною упадку і ледяна рука смерті спиняє їх, заки зазнають слави сього світа, яка коштувала їх стільки зусиль. Але їхні діла живуть по них, і хоч нераз їх джерело не є бездоганне, вони лишаються добродійством людськості.

Після довгої мовчанки імператор зробив кілька завваг про гарне вивинування корабля.

— Англіїці — се королі моря, — сказав він. Потім додав з саркастичною усмішкою: — Цікаво, що вони думають про наш гарний острів. Ледви, чи вони є горді з височезних стін могого острова.

Зрозуміле упередження, яке він мав проти острова, не давало йому доглянути його краси; а її таки було немало.

Так, як в жовтачці, він все бачив під певною закраскою. Людина все бачить в таких барвах, які надають окруженню наші почування та обставини, серед яких знаходимося. Зажурені очі все закрашають темною фарбою, яку серце їм щедро постачає. Наполеон любив насміхатися над островам в доволі різкий спосіб, а я його не менше різко боронила. Часом він сміявся з моєї імпертиненції, часом щипав мене за вухо та питав, як я можу мати гадку про сі річі.

Імператор цікавився і вмів бавитися найменшою дрібничкою, і се робило його таким милим у товариських відносинах. На мою думку, се характеристична черта його земляків, і се їм дає їхню жвависть, їхній *talent de société*.

Мій батько не міг в свій час відвідати Льонгвуд, бо мав сильний приступ подагри. Коли він подужав і міг знов побачити імператора, Наполеон трохи глузував з нього і твердив, що колиб він менше висиджував по обіді за столом, атаки не приходилиб так часто. Казав, як мало пе вина і що дивиться на нього, як на ліки, бо випивши, зараз почуває себе краще.

Наполеон дуже любив випитуватися про анатомію і уявляв собі, що має слабість серця. Він прохав О'Міра попросити йому живчик; нарікав, як зле впливає на його здоровля відкрите положення Льонгвуду: то вітер бе йому в лице, то сонце пече голову. Він не забув згадати, що у *Шитшині* він ніколи не слабував, бо там можна було ходити в тінистих алеях.

Треба признати, що Льонгвуд виглядав понуро: в нім росла тільки трава і то така тверда, що навіть коні не хотіли її їсти.

На кілька місяців перед нашим відіздом з св. Олени, він тяжко захворів.

Нас дуже зажурили наслідки його недуги. Лице пожовкло як віск, обі щоки запали, ноги так понапухали, що лягали валочками на черевики. Він так ослаб, що стояв тільки спираючися одною рукою на плече слуги, а другою на стіл. Я була так зворушена, побачивши його в такім стані, що розплакалася горячими слезами, не можучи стримати голосних ридань. Він завважив наше зворушення, пробував обернути все в жарти, і сказав, що добрий О'Міра певно вилікує його. Але, коли ми його покинули, мати сказала, що його вид вже назначений печаттю смерти. Він видужав з сеї слабости, але тільки на те, щоби мучитися ще три роки. З кожним днем никла надія, що йому вдасться покинути сей острів, а з надією таяли і його життєві сили.

РОЗДІЛ XVII

Баль — Пес сера Джорджа Кокберна — Карикатура і кара

Сер Джордж Бінгем давав баль для цілого острова, щоби подякувати населенню за уважливисть до нього та

старшин і вояків його 53-го полку. Баль вдавсь, що годі краще. Ані перед тим, ані опісля я не бачила нічого рівно гарнішого.

Забава відбувалася поблизу Льонгвуду. Нам казали, що Наполеон хотів її побачити, але так, щоб його ніхто не бачив. Думаю, що він дійсно мусів її бачити, бо дуже точно і живо описав (і скритикував) костюми, танці ітд. На ній пробували — одна з перших спроб — танцювати й вальса, і ми були майже переконані, що він туди кинув оком — так влучно він наслідував незугарні і смішні рухи одної молоді панни.

Сер Джордж Кокберн мав пса, тер-нева, якого всі дуже любили, бо був незвичайно гарний та дуже лагідний.

Том Пайпс — так його звали, — часто бував зі своїм паном у нас і до схочу купався та освіжувався після довгого бігу за кіньми під палючим тропікальним сонцем.

Одного дня, коли Наполеон писав у садку, біля великої саджавки, повної золотих та сріблених рибок, я покликала собаку і заохотила викупатися. Я добре знала, що виходячи з води він доконче мусить витруситися. А тоді горе всякому, хто підчас того заняття — біля нього. Так воно і сталося. Пайпс купався з насолодою, поринав, виринав на превеликий жах золотих та срібних рибок. Врешті мав досить. Вийшов на беріг, став біля імператора, який був занадто занятий, щоб сподіватися наглої повіні. Пес завзято витрусився, обливаючи Наполеона дощем, так, що той був мокрісенький. Заки він спостеріг причину нещастя, папір на яким писав був знищений. Годі було стриматися від сміху, такий жалюгідний був вигляд самого імператора та його одягу, хоч і як він сміявся. До того всього Пайпс не хотів відступити. Він запізнався з Наполеоном на борті *Northumberland* і з великої радости, що віднайшов приятеля, не міг собі відмовити приємности, сперся на нього мокрими лабами, і вже мокро вимазав ще й болотом...

Одного вечора ми засіли з мамою та сестрою на веранді віллі, і тішилися свіжим подмухом ночі, аж тут почули гамір і побачили білу постать; уявіть собі мої крики. Від постаті розлягалася невиразне бурмотіння, в яким мати впізнала голос Наполеона. Вона здерла біле простирало і побачила муринчика із наших слуг, якого Наполеон умовив налякати міс Бетсі. Зараз вийшов і він сам, що ховався недалеко, щоб натішитися своєю містифікацією.

Пригадую, я показала раз Наполеонові карикатуру, де він був намальований, як спинався по драбині. Кожний щабель представляв переможену державу. Врешті Наполеон сідав обополі на земній кулі, спустивши ноги. Але хитрий механізм перевертав Наполеона, і він опинявся на св. Олені.

Не належало показувати сеї забавки Наполеонові, в країні, де він карався; але в той час я звинила не один

вибрик, хоч і не бажала зажурити імператора. Про те я сама не раз бачила, як болюче його вразила.

Батька я порядно боялася. Коли він довідався про мій вчинок, він засудив мене на тиждень арешту. Я опинилася — з салону — у темнім льоху, одна з моїми докорами совісти. Сеї кари я поки живу не забуду.

З усіх боків накиннулися на мене в сім льосі щурі. Напів жива зі страху, я хопила за пляшку з вином і кинула на напасників, інакше ті огидні звірята певно булиб мене живою пожерли. На час се стрільно посіяло переполох серед напасників, а щоби тримати напасників на віддалі, я що раз брала нові стрільна серед батькових пляшок. Коли перше світло ранку проникло до моєї вязниці, я побачила скільки коштуватиме батька моя побіда. Круг мене валялися поторощені пляшки, підлога була залляна вином, а невірник, що приніс мій сніданок, застав мене зовсім приголомшену, втомою, а може і випарами розіллятого вина. Я довго не могла прийти до себе.

Батько радий, що я нарешті очуняла, не сварив на мене за те, що я боронилася від напасників його вином, а навіть простив мій невідповідний жарт з імператором.

Наполеон дуже шкодував, що мене так остро покарали за дрібничку, але дуже забавила його моя битва зі щурами. Він розповів мені, як колись хотів вложити капелюх на голову, коли з нього стрибнув величезний щур.

При іншій нагоді, мене знов замкнули на цілий день у тій самій вязниці, де я сточила нічну битву з щурами. За якогось збитка батько так розгнівався, що навіть прохання Наполеона не помогли і мене засудили на тиждень острого арешту. Кожного ранка мене туди відводили і я виходила тільки на ніч. Щоби мене розважити, імператор приходив розмовляти зі мною крізь ґрати моєї клітки і майже завше йому вдалося мене розсмішити, наслідуючи мій нужденний вигляд. Він дуже здивувався, коли на третій день мого ув'язнення застав мене за шиттям сукні. Здивовання його зросло, як він довідався, що я добровільно взялася за сю працю. Безділля і одноманітність спонукали мене попрохати у моєї старої няні, муринки Сари, роботу. Шкодную тільки, що мій працьовитий настрій не тревав довше ніж моє ув'язнення.

Імператор порадив моїй матері сховати сю сукню — зроблену мною в льоху — і показувати її мені, коли на мене найде охота зробити вибрик, вартий такого самого ув'язнення. Він все звав сю сукню арештантським халатом.

РОЗДІЛ XVIII

Хист Наполеона до наслідування — Рів в льонгвудським саді — Лектура імператора

Наполеон дуже гарно наслідував. Колись він спитав мою сестру, чи вона чула колись вуличні вигуки в Льондоні.

Вона відповіла, що чула. Він тоді зразу почав їх знаменито наслідувати і з великою точністю, очевидно поминаючи вимову, але через те його наслідування смішніше. Сестра сказала, що він напевно був в Англії інкогніто, коли так добре знав льондонські вуличні крики, але Наполеон відповів, що з великою приємністю він дивився в Парижі на фарсу, де приходили на сцені вигуки льондонської вулиці.

Наполеон дуже подивляв Тальму. Він казав, що се найприродніший з усіх акторів, і відносився до нього дуже зичливо та по приятельськи. Я сказала йому — бо таке чула — що він вчився у Тальми, як треба сидіти на троні. Він мені відповів, що нераз про се чув і навіть говорив з великим артистом, та додавав:

— Значить, що я добре на ньому сиджу.

Якось після балю я надаремно шукала Наполеона по Льонгвуді. Мені сказали, що він доглядав копання рова. Наполеон казав викопати собі глибокий рів, де мігби ходити, схований перед цікавими поглядами. Я подалася в тім напрямі і побачила його з схрещеними руками, спущеними очима, як придивлявся до праці. Думка прогульки на дні рова була така чудернацька, що я не могла стримати усмішки, але се була правда. Вкоротці рів скінчили, Наполеон мав де гуляти не сліджений, але — як нам казали — здається не користав з нього.

Пригадую також, що Наполеон в той час залюбки читав житєписи великих людей минулого.

РОЗДІЛ XIX

Я розпитую імператора про його жорстокости в Яфі — Романс на смерть князя Енрієнського — Завваги Наполеона на сю тему.

Нерозважність мого віку, а може почуття, що я є особа упривілейована, спонукували мене — в розмові з імператором — йому порушувати дражливі, а то й зовсім недозволені предмети. Одного дня я спитала його про жорстокости, які йому приписували, між иншим про вимордування турецьких в'язнів в Яфі та потроєння хворих в тамошнім шпиталю. Ще пригадую вибух обурення, який викликало в нім се останнє підозріння. Се стара і стільки разів обговорена вже історія, але цікаво однак буде почути її так, як переказав її сам Наполеон. Я доволі добре затимила його слова.

Перед відїздом з Яфи — оповів Наполеон, — коли ми вже взяли на борт певну скількість хворих, мене повідомили, що в шпиталю лишилося кілька людей, яких хвороба або рани виключали всяку надію на видужання і яких не можна було рушити з місця. Я зібрав лікарів і прохав їх висказатися, що належало зробити з тими нещасними. Показалося, що сім восьмих з тиж вояків були в стані безна-

дійним і що більшість не переживе двадцяти чотирьох годин. Кількох з них мали чуму і булиб рознесли заразу в армії, не зменшивши в нічім своїх власних терпінь, ані збільшаючи вигляди на своє виздоровлення. З другого боку, залишити їх, се значило кинути їх на поталу туркам, які завше катували в'язнів. Я тоді спитав Деженета, чи не вартоби покласти край їх мукам, давши їм опію. Я колиб був на їх місці, я дививсяб на се як на добродійство. Я гадав, що прискорити лише на кілька годин їх смерть, зробити її безболісною, дати забути їм той жах, що їх окружав і ті терпіння, що їм грозили, увільнити їх від жахливих мук — се було просто вчинком милосердя. Мій лікар дивився на справу инакше. Він казав, що його діло лікувати а не вбивати. В наслідок того, я лишив арієргарду, яка мала захищати тих нещасних в'язнів, поки природа не визволить їх від терпінь.

Така є зрештою тепер вже загально принята правда про сей страшливий наклеп. „А про те, додав Наполеон, я не вважавби за злочин дати тим нещасним опій. Навпаки, се бувби на мій погляд милосердний вчинок. По мойому, злочинно і жорстоко булоб залишити кількох невилічимо хворих, яких турки певно булиб вбили у страшних муках. Яка людина з здоровим розумом не вибралаби тиху і скору смерть замість варварських тортур? Поставтеся на місце тих нещасних, О'Міра. Колиб вам сказали вибрати дозу опію, чи лишитися з дикунами, що вас мучитимуть, що вибралиб ви? Я маю сина і люблю його, як тільки батько може любити, отже колиб я опинився в тім положенню, я настоювавби на такім виході, покиб в мені стало зимної крові і волі. Невже ви думаєте, що колиб я був здібний труїти моїх вояків, або їздити в моїй кареті по тілахраних та вмираючих, мої вояки булиб билися за мене з таким відданням як завше? Ні, ні, з певністю я скоро доставби кулю, і ті самі мої ранені зібранисяб з рештками сил, щоби поцілити та стрілити”.

Жаль, що совість Наполеона не досить зворушилася, щоби піддати йому слова Ришарда III:

„Всяка людина має нахил до свого улюбленого пороку. Великі люди стреміли до великих річей, а моїм пороком є амбіція”.

Не трудно зрозуміти, чого так легко повірили сій брехні. Вона нічим не перечить тому, що відомо про характер Наполеона. Всі знали, що він більше числиться з ціллю до якої стремить, як з засобами, якими можна її досягнути. Зрештою не багато місяців раніш він дав приклад, що потрібного до його цілей розливу крові він не боїться. Різня турецьких в'язнів в Яфі рівнялася розстрілам революцій, далі не могла бути оправдана военними правами: турки склали зброю і піддалися під услів'ям, що їм дарують життя. Ся страшлива егзекуція лишилась плямою на Наполеоновій

пам'яті. З другого боку годі закидати Наполеонові жорстокість для жорстокости; ніщо в його життю не дозволяє приписувати йому подібне наставлення. Подібні вчинки були тільки сумними наслідками безграничної амбіції та необмеженої влади. Він стремів до велитенських цілей і не числився з ціною, яку треба було заплатити, себто зі змарнованим людським життям.

Жінка одного зі старшин 66-го полку, пані Бед, дуже гарно грала на фортеп'яні і мала добрий голос. Вона особливо любила пісню про князя Енгієнського. Я вивчила сю пісню на пам'ять і заспівала її у пані Бертран Наполеонові. Пісня йому сподобалася і він спитав що се. Я показала тоді партитуру. На обгортці романсу був намальований чоловік у рові з завязаними очима і ліхтарнею прив'язаною до пояса. Перед ним стояла готова до стрілу чета вояків. Наполеон спитав що се значить і я йому розказала, що артист хотів передати страчення князя Енгієнського. Він цікаво подивився і спитав мене, що я знала про сю подію.

Я відповіла, що його вважали за убійника сього князя...

Він відповів:

— Правдою є, що я видав на нього присуд смерті: се був заговорник. Він намагався висадити на беріг військо, плачене Бурбонами, щоби вбити мене. Я гадав, що в данім випадку найполітичніше буде віддати смерті якогось князя з їхньої родини. Се примусило їх подумати на що наражають себе, коли загрожують мойому життю. Вязня обвинувачували, що збройно боровся проти республіки. Його стратили після тодішніх законів, але не нічю, як се писали, та ще в рові. Все відбулося прилюдно і в білий день.

— Кажуть, — сказала я, — що ви носили під одягом кольчугу, щоби забезпечитися перед пораненням і що ви так боялися атентату, що навіть не спали дві ночі підряд в тій самій хаті.

Він відповів, що се все неправда, але, що він завів звичай казати куди йде щойно на п'ять хвилин перед тим. Він певний, що се не раз спантеличило замаховців, які ніколи не знали, де його знайти.

РОЗДІЛ XX

Ріжні вражіння — Працання з імператором — Виїзд до Англії

Читачі мабуть будуть вдячні, що я не розписувалася про вдачу Наполеона.

Я представила більшість випадків, які трапилися під час, як я була в його товаристві, так що вони самі мають нагоду виробити свій власний погляд. Проте в особистих відносинах буває тисяча дрібниць надто незначних, або суб'єктивних, щоби їх записати, а які тим неменше дають безпомилкові вказівки про характер людини; один погляд, або

рух не раз більше кинуть світла на чийсь вдачу, як роки церемоніальних відносин; се відноситься особливо до взаємин старших та дітей. Між ними витворюється довіря та свобідність, які спонукують до звирень і до щирости. Нераз найбільш вироблена у світських відносинах людина скине маску стриманости і недовіря і стане неначе мала дитина. Бодай так було зі мною і Наполеоном. Отже я можу зробити після трьохмісячних приятельських відносин кілька загальних зауважень.

Що у Наполеона найбільш оспорювали його друзі і вороги і що є дуже важне в очах жінки, се було питання, чи він був новим доказом тісного звязку між висшою інтелигенцією і силою шляхетних почувань, чи треба дивитися на нього, як на рахункову машину, на людину, обдаровану великою розумовою силою, але без серця?

Бурієн, на загал точний та сумлінний, але відносно Наполеона не показує найменшої симпатії, описує його „як людину, мало склонну любити". Він приписує йому слова: „Тільки Дюрок був моїм приятелем. Він зимний і без почувань, а мені сього якраз треба”.

Можливо, що се була правда в зовнішних відносинах; у відносинах з людьми, які для нього були тільки машинами, знаряддями слави та амбіції. Він їх оцінював відповідно до відпорности матеріялу, з якого були зроблені, їхньої твердості. Навіть у відношенню до братів він неначе відкидав всяку приязнь: він звик дивитися на них, як на знаряд для своїх широких плянів, а що вони не раз противилися його волі і не хотіли служити його політиці, його братерські почування не витримували натиску матеріяльних інтересів, стигли і завмирили через той опір.

На мій особистий погляд, Наполеон був дуже добрий і мав багато природної вражливости; коли не приходилося боротися з амбіцією, якій все посвячував, він був здібний на глибоке привязання.

Княгиня Абрантес знала Наполеона дуже близько з його молодих літ. Вона вважає його багато шляхетнішим, аніж громадська думка. Вихована з Наполеоном та з його родиною, вона мала нагоду виробити собі про нього зовсім точний осуд.

На мій погляд, найкращим і незбитим майже доказом доброти Наполеона було його відношення до дітей, та те, що він любив їхне товариство. Колиб він був зимним егоїстом, нездібним до привязання, він підчас того найнещасливішого періоду свого життя, тільки гризсяби, занятий власним своїм терпінням. Нераз після кількох годин праці він дозволяв нам приходити до нього і там, де инший бачивби тільки нестерпну прикрість, він здавався находити нове джерело енергії. Часто він — в своїй веселости — ставав галасливий: він поділяв почування дітей, з дітьми сам

ставав дитиною; і я можу запевнити, що був найзабавніший з дітей.

Я добре відчуваю, як дуже трудно переконати читачів про правдивість мого погляду на Наполеона. Трудно точно передати те, що входить в обсяг почувань. Можливе, що головна привабність тих всіх нечислимих доказів привязання та доброзичливості, якими Наполеон обсипував оточення в хаті мого батька, була в способі, як їх виконував. Я не в силі цього передати. Можливо, що й вониб звелися на річі без ваги, колиб їм відняти його милий погляд і манери, з якими їх робив. Діти звичайно знамениті обсерватори; бистрість їх спостережливості ніколи не охляває. Їх непробуджений ще розум не гальмує їх уваги. Я бачила Наполеона в часи, коли він не уважав на себе. Я певна, що він ніколи не бажав вдавати, грати ролю, і коли я перестала його бачити, мені лишилося переконання, що він не вдавав ні ввічливості, ні доброти серця. Зрештою, се було переконання усіх, що стояли близько його. Найкращим доказом відданість та пошана всіх тих, що пішли з ним на св. Олену. Там вже їм не було чого чекати від нього, а лишитися в його службі виставляло їх на всі можливі нещастя.

Незадовго після переїзду Наполеона з „Шипшини” у Льонгвуд, я була свідком випадку, що в повнім світлі показав пошану оточення до нього.

Раз приїхала до нас у *Шипшину* дама, якої чоловік займав на св. Олені високе дипломатичне становище. Вона мене застала на травнику і попрохала показати їй ту частину хати, де проживав імператор.

Я повела її в павільон, де він жив і вона все з зацікавленням оглядала, але, коли я показала їй вирізану у моріжку корону, вона не витримала: вибухла плачем, кинулася на коліна та лицем припала до землі.

Я дуже злякалася. Хотіла бігти у хату за мамою, але вона встала, прохала, щоби я нікого не кликала, бо вона прийде до себе. Потім прохала мене, щоби я нікому про се не казала і упевняла, що вона і всі французи переховують у своїх серцях спомин про Наполеона, як найдорожчий скарб, і що всі радо посвятилиб для нього навіть своє життя. Вона була французка і великої краси.

Як тільки опанувалася, стала мене розпитувати про Наполеона і дуже всім цікавилася.

Кілька разів повторила:

— Які ви щасливі, що могли жити так близько коло імператора!

Ми довго розмовляли, врешті вона закрила заплакане лице густим серпанком, сіла на коня та поїхала. На сей раз мені вдалося утримати її тайну. На всі питання я відповідала, що ся пані приїхала подивитися на павільон і промовчувала все, що там скоїлося.

Зразу після приїзду Наполеон виявив бажання увійти

в зносини з невеликим товариством, що опинилося на Св. Олені. На жаль, непорозуміння з сер Гадзон Львовом до сього не допустили.

Ті непорозуміння так загострилися, що імператор став дивитися на повну самотність, як на обов'язок та справу честі. Щоби викликати обурення на губернатора зробив себе ще нещасливішим, як міг бути. Я не маю наміру ані переказувати ті непорозуміння, ані рішати, хто їм винен.

Я не раз запитувала себе, чи всякий, хто займавби місце сер Гадзона Льова, мігби бути в кращих відносинах зі своїм нещасним в'язнем. В порівнянні до повного пошани відношення його оточення все, титул, яким його витали, церемоніял, прийняття, все се здавалося образою. Імператор без церемонії показував, як йому хтось не сподобався, а прикрі, хоч неминучі заходи його охорони мусілиб завжди викликати непорозуміння.

Навіть колиб сам Наполеон примирився з положенням і переносив його терпеливо, зовсім певно не примиривсяб з тим його оточенням. Воно, що звикло до пишноти веселої столиці, мусіло вважати побут на малім острові, як вони казали, *affreux*, а що майже завше вони були посередниками поміж Наполеоном і владою, зрозуміло, що закресували сі відносини своїми гіркими почуваннями. В своїй відданості імператорові вони вперто вимагали в відношенню до нього річей неможливих. Вони вважали накази і заходи влади як образливі злочини, і як такі представляли їх Наполеонові.

Зрештою сам Наполеон не мав чим зайняти своєї могутньої інтелігенції і цікавився найдрібнішими річами. Батько часто змішав нас, переказуючи жарти Наполеона про губернатора, але се такі дрібнички, що я волю промовчати ті слабости останніх днів великої людини.

Проте є одна справа, якої я не можу промовчати.

Наполеон хотів навчитися по англійськи. Він добув собі кілька книжок і меж ними збірку „Езопових казок”. В одній з них описаний лев, що терпеливо переносить образи з боку різних звірят, що насміхаються з нього в його упадку. Врешті треба йому стерпіти, як копає його осел. „Я все витримаю” — каже лев. Наполеон говорив, показуючи сей дереворит в байці: „Се я, і ваш губернатор”.

Деякі автори закидали Наполеонові трусливість. Мені якраз здалося, що він зі своєї природи не знав, що таке страх. Я вже згадувала, як він швидко їздив по кам'янистих і вузьких шляхах острова. Я не раз бачила, як панове на пологлих конях мусіли далеко обїздити, шукаючи місця, де вдалосьб спокійно виминути його колясу, бо його шалена їзда налякалаб верхівці і кинула разом з ними у прірву. Наполеон казав зробити собі французький візок, запрягав трійку коней і коли тільки хтось з ним їхав, обов'язково сам поганяв. Одного дня він казав генералові Гурго примусити

жоня стати передніми ногами у візок, що мене страшно злякало.

Він, здавалося, не мав нервів, а страх інших смішив його.

Горячий клімат св. Олени так ослабив здоров'я моєї матери, що лікар порадив їй побут в Англії, і додав, що се одно могло допомогти їй. Батько взяв у сер Гадзона Льова шестимісячну відпустку і задержав нам місця на торговельнім кораблі *Вінчелзен* що плив з Китаю в Англію.

День, чи два перед виїздом, батько, сестра та я, поїхали у Льонгвуд попрощатися з імператором, бо мати надто була знеможена, щоби приїхати у Льонгвуд.

Ми застали його в білярдовій салі посеред присланих йому книжок. Він був дуже зажурений нашим виїздом з острова, а ще більше його причиною. Прохав передати матері багато сердечностей і висказав надію, що в Англії вона скоро видужає.

Ми посиділи троха в хаті, а згодом вийшли у сад. Наполеон усміхнувся, показав на нескінчений океан і сказав:

— Отже, ви їдете в Англію, а мене лишаєте на смерть на сій страшній скелі! Дивіться на сі жахливі гори, се мури моєї вязниці. Скоро довідаєтеся, що імператор Наполеон помер.

Я розплакалася та ридала, неначе серце мало мені тріснути. Наполеона дуже зворушував жаль. Я забула хустинку в сидлі, тому він виняв свою, повитирав мені сльози та прохав заховати хустину на пам'ятку сеї сумної хвилини.

Ми повернули і вкупі пообідали. Я з жалю не могла їсти. Наполеон частував мене тістами та цукорками, але я відповіла, що не можу нічого проковтнути, бо мене тисне за горло.

Прийшла година прощання. Він нас поцілував, прохав не забувати його, і упевнив, що він зі свого боку ніколи не забуде нашої приязни і доброти. Раз-у-раз дякував за милі години, які провів у нашому товаристві.

Він спитав мене, що я хотілаб забрати на спомин про нього.

Я відповіла, що жмут його волосся цінніший мені, як усякі дарунки. Тоді він казав покликати Маршана, дати собі ножиці та врізав чотири жмутки волосся для батька, матери, сестри і для мене.

В мене й досі є сей жмут волосся. Се все, що мені лишилося з численних дарунків великого імператора.

Поль Валері

Наука читання

Я сказав колись до Стефана Малярме:

— Одні ганять Вас, другі насміхаються з Вас. Ви викликаєте незадоволення, або співчуття. Критик без труда бавить Вашим коштом читаючу публіку, а Ваші прихильники похитують головами... Але, чи Ви знаєте, чи відчуваєте се: що в кождім містечку Франції живе скрито молодий юнак, що за Ваші твори і за Вас давби себе посічи на куски?

— Ви його гордість, його таємниця, його гріх. Він стає самотником в неподільній любові і в довірю до Ваших творів, що їх трудно віднайти, зрозуміти і оборонити...

Але Малярме мовчав, з замряченими очима, як один з тих, що не вміють очікувати і не зазнають іншого опьянення, як те, що криється внутрі в них самих.

Бо той, що знає свої глибини, не вміє подивляти самого себе окржними шляхами через захоплення інших, бо він персоніфікує певність, що ніхто так добре, як він сам, не зможе оцінити того, що він сам від себе вимагає, ані того, що він очікує від свого демона.

Його твори, дивні своєрідністю рідких видань, накидували нам погляд про їх автора, що виразно був інший від того, як ми звикли уявляти собі поетів, ще й до того відомих. І хоч кождий твір безперечно дивував, ледви ми відкрили книжку; ухо милувалося звуками, а голос піддавався цілому апаратові мови завдяки силуваній тягlosti й упорядкованости звуків, що управилювалися законами мистецтва — то попередусего полонював наш ум, возбужував його неспокої, а навіть перешкоджував нераз розуміти. Противний тому, щоби негайно розплутати видвигнені думки, твір жадав від читача вглибленої розумової напружености і уважливого відчуття поза текстом: небезпечний, а завше смертельний задум.

Відколи панує загальний поспіх, відтоді літературним правилом є легка читливість, або бодай легкий спосіб писання, що сим літературним напрямкам сприяє і схлібляє. Цілий світ хоче тільки таке читати, що цілий світ мігби сам написати. А що розходиться врешті-решт тільки про те, щоби читача забавити, або забити йому його вільний час, то легкі твори не вимагають ніякого напруження, не викликають ніякого зусилля.

Щодо мене, то признаюся, що не черпаю майже нічого з такої книжки, яка не ставить мені перешкод. Хто вимагає від читача, щоби він напружував свій розум і щойно тоді розчовпав твір і душевно опанував його ціною тяжкого зусилля, хто хоче витягнути читача з його пасивности, в якій він мав намір куняти, хто хоче його зробити майже своїм

співтворцем — той противиться добрим обичаям, обиджує старі звички, лінивість і кожду неповну інтелігенцію.

Мистецтво читання, з насолодою, в самотности, зі знанням і уважливо, де труд і запопадливість письменника рівноважилисяби з терпеливістю заглибленого читача — пропадає. Вже пропало. Читач давніший, від молодих літ привчений читати Тацита і Тукітида, що повні трудностей, при яких не можна проковтувати речення, ані нічого догадуватися, ані перебігати цілі сторінки п'ять через десяте, се був для автора гідний партнер, що був варта того, щоби важити свої слова і щоби застановлятися над розвоєм думок в творі. Такого читача витеребили. Погоня за сейчасовим ефектом і за поспішною забавою знищили в оповіданнях всякі розшуки за контурами, а при читанню всяку інтензивну повільність бацити. Око халасує тепер то якесь забійство, то якусь катастрофу — і поспішає далше. Інтелект загублюється в повіні картин, що поривають його; він піддається несподіваним вражінням того, що не звязане ніякими законами.

Переклав *Роман Юнак*

Герберт Н. Касон*)

Британія буде

(З англійського, за дозволом автора, переложив
о. Т. Д. Волохатюк)

Найбільший рух виказують у Вел. Британії промисли будівельний та у меблювання. Будівельний «бум», найбільший в історії Британії, тепер в повному розгоні. Пересічно будується тисячу домів денно. В 1934 р. побудовано їх триста тисяч — втрое більше, аніж в найліпшому році перед війною.

Бритійські цегельні засипані замовленнями. Та вони не в стані заспокоїти попиту. Майже щоднини приходять до Британії кораблі з бельгійською цеглою. Богато торговців будівельним матеріалом мусіли збільшити вдвое кадри своїх робітників. Кімнатні декоратори та паперівники не мали ніколи в життю стільки роботи, як тепер. Британія буде доми.

По війні було в Англії та Валії вісім мільонів домів. Від тоді побудовано майже два і пів мільона нових. З того

*) Herbert N. Casson — основник, редактор і видавець льондонського бізнесового журналу *The Efficiency Magazine* та автор численних „бізнесевих“ книжок і брошур. — о. Т. Д. В.

68% побудували приватні підприємства, без найменшої державної допомоги.

Льойд Джордж зосередив у 1919 громадську увагу на будові домів кличем: «Нам треба домів, відповідних для наших героїв»! Та на нещастя він заложив «департамент будови домів», який негайно завів контролю всіх будівельних операцій. Опозиції проти сього не було, бо в часі війни британський нарід привик до повної бюрократичної контролю.

Ухвалено навіть закон, видати один мільярд фунтів стерлінгів на будову домів. Всяку приватну ініціативу мали усунути. На майже шість літ будівельний бізнес фактично націоналізовано. Правительство обіцяло побудувати мільон домів; цілковито зліквідувати перенаселені негігієнічні дільниці по містах (slums); подбати про «доми для героїв».

Правительственна невдача

Правительство мало добрі наміри. За ним стояла громадська думка. Одначе з того, чого воно фактично доконало, моглаб вийти забавна комічна опера. Воно цілковито здеморалізувало будівельний промисл; спинило майже всі будівельні операції. В 1920, коли департамент будови мав вже повну контролю над будівництвом, не збудовано в Вел. Британії навіть одної тисячки домів.

За три дальші роки побудовано тільки 160.305 домів. З сього чотири п'ятих побудував недолужний департамент будови. Доми були кепсько збудовані, та зате найдорожчі в історії британського будівництва. Чимало з них коштувало навіть по 3.000 ф. ст. А вони мали бути для робітничої класи!

На п'ятому році державної контролі будівництва, недостача домів спричинила багато неvigід та нужди. Якусь половину великих домів мешканці залишили, не маючи змоги удержувати їх. Їх замінили на мешканеві кам'яниці, поміщуючи в одній по п'ять і шість родин. Щож до найбільшого населення, то воно жило далі в перенаселених негігієнічних дільницях та по малих хатках з дерева, або залізної бляхи.

Се врешті приневолило правительство поступенно залишити диктатуру над будівельним промислом. В 1924 департамент будови припинив свою діяльність та почав зменшувати державну контролю будівництва. Та за шість літ державної контролі правительство не тільки не підбадьорувало, ані підпомагало приватних будівельників, але й навчилося не лишати їх в спокою. Тому е ще й досі багато перестарілих будівельних приписів, які, на основі обчислень визначного англійського архітекта та посла Альфреда

К. Босома, збільшують будівельні видатки в Вел. Британії на 25 мільйонів ф. ст. річно.

Коли червону стяжку обмежень почали врешті втигати, то треба було других майже шість літ для віднови будівельного промислу. Богато з найкращих мулярів та столярів виїхало до Злуч. Держав, або британських доміній. Щоб відновити діяльність приватної ініціативи в будівництві, треба було дібрати і підвчити нових ремісників. Та приватні будівельники повишувалиж тимчасом тих, що лишилися, і почали відбудовувати промисл. І вже в 1924 побудовано 67.546 домів.

Будівельні товариства

В 1931 почався будівельний «бум». Приватні будівельники побудували в тому році поверх 130.000 домів. Сей розгін в будівельному промислі не тільки не припиняється, а постійно з року на рік кріпшає. Туристам у Вел. Британії найбільше впадає в очі велика скількість нових домів та домів в будові, найчастіше по передмістях. Британія потрапила врешті, мимо кепського початку, розв'язати мешкальну проблему.

Більш, аніж четвертину нових домів побудовано на фармах довкруги Лондону. Великий Лондон займає тепер 800 квадратних миль, 2075 квадратних кілометрів. Від 1923 його простір збільшився найменше на 100 квадратних миль (260 кв. км.). В Лондоні немає вже перенаселення, за виїмком кількох ділянок, призначених на розібрання.

В Британії піднялося нове покоління будівельних підприємців. Найуспішніші будівничі звичайно в віці нижче 35 літ. Один молодий архітект, якому 29 літ, стоїть на чолі п'яти будівельних фірм. Другий, якому 34 літ, продає тисячу домів на місяць. Будівельний «бум» не почався доти, доки на фронт не виступили молоді люди, які змодернізували методи будівельного промислу.

Між тими молодими будівничими та будівельними товариствами повстала тісна співпраця. Сі товариства допомагають фінансово неодному будівничому. Будівничий робить плян, будує і продає дім. Хто купує дім, платить яких 10% готівкою, а решту виплачує ратами, звичайно на протязі п'ятнадцяти літ. Угоду робить з будівельним товариством, не з будівничим. Будівельне товариство дає будівничому гроші на будову. На дім вартости 600 ф. ст. будівничий заробляє звичайно 100 ф. ст.

Практика показала, що такий плян вигідний для всіх трьох сторін: будівничого, купця та будівельного товариства. Будівничий дістає готівку і не робить довгів. Купець може купити дім, вартости 600 ф. ст. при 60 ф. ст. задатку, а будівельне товариство дає йому позичку на дім.

При допомозі такого простого плану, без ніякої державної допомоги, розв'язано в Британії мешкальну проблему.

Бритійське будівельне товариство, се єдина в своєму роді установа. Воно є щадничим банком, який дає своїм вкладчикам 4—5%, а свої доходи черпає з позичок для тих, що купують дома, як рід гіпотечно-кредитового банку. І хоч позичає на гіпотеку 90%, то відсоток його втрат на позичках дуже малий.

В Вел. Британії є 1.013 будівельних товариств. В 1900 було їх вдвоє більше. Злиття зменшило їх скількість на половину. Активи всіх британських будівельних товариств доходять до 500,000.000 ф. ст. В їх книгах записано майже мільон позичковців, що всі покупували дома. Їх адміністративні видатки дуже малі; в 1933 всі товариства видали разом тільки 2,734.800 ф. ст.

Галіфакське Будівельне Товариство найбільше з усіх. Його активи виносять 92,600.000 ф. ст. В своїй касі воно тримає 180.000 гіпотек. Його чистий зиск дійшов у 1933 до 436.800 ф. ст. Від 21 року воно найбільше будівельне товариство в світі. Широко знаний не лише в Англії, але й в Канаді та Злуч. Державах сер Енок Гил, якому воно завдячує свій успіх, стоїть ще й досі на його чолі. Йому тепер 70 літ.

Будівельні товариства грають важну роль в житті британського народу. Вони сягають в маси, приймаючи дрібні ощадности та даючи поради в справі мешкальних домів. Вони багато ближші до народу, аніж банки, бо фактично се свого рода кооперативи. Їх вкладчики та позичковці се небогаті люди, головно робітники. Робітник почувається в бюрі свого будівельного товариства так само свobodно, як у бюрі своєї професійної організації.

Цікаві трансакції в бюрі будівельного товариства. Урядник приходить зложити 5 ф. ст. місячної рати за куплений дім. Готелевий послугач приносить депонувати датки від гостей, щоб, заощадивши 50 ф. ст., купити дім. Священик вступає вложити до щадниці свій щотижневий фунт стерлінгів; він складає гроші на зложений процент, щоб забезпечити собі дохід на старість. Будівничий приходить зробити угоду в справі фінансування двох соток домів для нових купців. Лікар інформується в справі купна дому та лікарської канцелярії. І так далі.

Проблема перенаселених областей

В 1930 вийшов новий мешкальний закон, який показався дуже хосенним. Він відноситься головно до розбирання домів у перенаселених округах. Приватні будівельники не могли взяти сього завдання на себе, не маючи права рішати та усувати негігієнічні та небезпечні будівлі.

На основі цього закону, місцева влада дістала право рішати в трьох головних напрямках:

1. Очищення місцевостей, де всі будівлі треба розібрати;

2. Поліпшення місцевостей, де невідповідні доми треба розібрати, або направити та зменшити перенаселення;

3. Розібрання, замкнення, або направи поодиноких невідповідних домів в дільницях, які не підходять під перші дві категорії.

До 30 вересня 1934 поверх 500 місцевих управ похисувалося сим законом. Вони означили 3920 місцевостей перенаселеними і призначили на розібрання 73.046 домів, в яких жило 325.809 людей. Правительство признає 15 ф. ст. річно допомоги на кождий новозбудований дім, при умові, що се дім без сальону, має три спальні та поміщує п'ятеро людей.

В 1934, в першому році правительственной кампанії за очищенням перенаселених місцевостей побудовано 15.058 і розпочато будову 19.301 домів. Правительствож намітило будову 50.000 домів річно та сподівалося досягнути сю цифру в 1935.

Від 1918 місцева влада призначила загальну суму 83,059.460 ф. ст. на перебудову перенаселених місцевостей. Вчислюючи сюди гроші, які видав департамент будови за 1919—1924, можна безпечно сказати, що за останні сімнадцять літ Вел. Британія видала на будову мешкальних домів майже 1,400,000.000 ф. ст. Се »не так то й зле«, як кажуть англійці.

Будова малих домів без сальону коштувала в 1934 пересічно 289 ф. ст. За менше, аніж 200 ф. ст. побудовано тільки два доми в 1933, а в 1934 ні одного. Доми, побудовані місцевою владою, коштували звичайно по 300 фунтів стерлінгів.

Щодо домів, будованих приватними будівельниками на продаж, то їх пересічна ціна виносить 500—600 ф. ст. Дім вартости 600 ф. ст. має сальон, ідальню, велику плястровану пекарню, три спальні, купальню, окрему умивальню, радіо, електричний годинник і газову піч з китлом; крім цього місце на гараж. Центральне ogrівання буває по англійських домах рідко. Почасти тому, що англійці воліють коштовну, але веселу традиційну хатню ватру, а почасти тому, що покищо жадне підприємство не спробувало повчити публику про економічність та вигоду центрального ogrівання.

Плянова розбудова міст

В Вел. Британії поширена тепер плянова розбудова міст. Ніхто не може будувати що хоче і де хоче. Кождий

будівельний проект треба предложити з повними подробицями місцевій владі. До кінця 1934 прийнято 1.234 проекти перебудови, які обіймають разом 12,150.089 акрів (4,923.216 гектарів) простору.

В сільських округах звичайно не дозволяють на більше, як вісім домів на акер. Будівля не сміє бути висша, як на вісім поверхів, бо британський народ не любить хмародерів. В 1934 почали відмовляти дозволу на будову крамниць у мешкальних округах. Навіть школи, клюби, ресторани, салі для танців, і т. п., заборонено в сусідстві резиденційальних діляниць, щоб не зменшувати їх атракції. Нікому не дають дозволу будувати бонгалов (партерових домів) на вулиці з поверховими домами. На кращих вулицях не дозволяють на нову будівлю, коли хто внесе протест і докаже, що вона «попсує вулицю».

По війні нарікала Британія на надмір великих, а на недостачу малих домів. В 1914 було в Лондоні великих домів 4%; мешкали в них дуже багаті родини. Нині половину з них взято на школи, апартаментові дома та бізнесові льокалі. Тепер немає стільки багатих родин, як у 1914. До тогож наступило велике поліпшення в будові малих домів. Бритійські маси мають сьогодні вигідніші мешкання, аніж котрийнебудь инший європейський нарід. Про се немає сумніву.

В справі будови дешевших домів багато зробила філантропія. Напр. в грудні 1934 закінчено будову п'ятиповерхового дому з 20-ма апартаментами для робітничих родин. Се був дарунок пані Меер Сасун на пам'ятку по помершому синові. Дім коштував 5.400 ф. ст. Кождий апартамент має світлицю, їдальню, пекарню та три спальні. Тижневий чинш, 11 шілінгів, включає оплату за воду. Се найнищий чинш за апартамент такої категорії в Лондоні.

Такто, по довгому періоді бюрократичної блуканини, Британія найшла врешті спосіб, як забезпечити майже все своє населення у вигідні мешкання. Висшим та середнім класам, а також краще платним робітникам, залишено вільну руку хіснуватися услугою приватних архітектів, або будівельних товариств.

Відносно незаможних міліонів, край уважає за відповідніше давати малі допомоги на будову кращих, аніж вони можуть собі дозволити, домів. Встановлено певне мінімум життєвого стандарту для британського люду, і, щоб піднести до того стандарту по змозі як найширші кола населення, збільшено тягарі податковців. Британія юстає далі країною приватної ініціативи; але британська засада, з якою годяться навіть податковці, така, що сильний мусить помагати слабшому нести його тягар.

Як ген. Кейпо де Ляно взяв Севілію

З нагоди двохлітніх роковин національного повстання в Іспанії, містимо — з одної французької часописі — сі спогади. Для соціолога і взагалі для кожного, хто хоче активно думати над подіями нашої доби, спогади ген. Кейпо де Ляно — є дуже цікаві. Вони торкають ряд проблем, відкривають ролю, що — в подібних випадках грають: ясність мети ділаючих осіб, їх рішучість, спостережливість, використання слабих моментів — матеріальних і психологічних — противника, бистра орієнтація в заплутаних обставинах, дар завше підчиняти їх собі, сильна воля, пасія чину: прикмети, яким все мусить скоритися інертне, розгублене, безвольне і позбавлене ясної думки число.

Редація

Десять хвилин по тім, як я висів з воза, повернувши до Гуельви, — в готелі *Слон* з'явився Пепе де Альгабено, щоб відібрати від мене прикази. Як, зрештою, кожного разу, коли конспіративні справи спроваджували мене до Севілії.

— Чи ви знаєте, що робиться в Мароко? — спитав він стурбовано.

— Так, саме тому я й приїхав сюди, щоби почати гру.

— Чи я маю попередити своїх людей?

— Не гаючи ні хвилини. Я проковтну тільки біфштекс, вберу однострій і піду до капітанерії.

— Ви підете самі?

— Ні. Я покликав Альвареза Рементерію і Гвесту, щоби порозумітися з ними, як поступати.

Альгабено пішов попередити фалангістів, а зараз потім прийшли отаман Рементерія і летунський сотник Коріліо. По короткій розмові перший покинув мою кімнату як начальник міліції фалангістів. Другий лишився зі мною на сніданку. В дійсности, справа, яку ми розпочали, була божевільна авантура. Ми не могли числити на ніодного генерала, на ніодного начальника, крім отаманів Рементерії і Гвести. Ми мали лише кількох сотників, з якими я навіть не мав часу порозумітися, і кількох четарів, так бодай мене запевняли... Се було не багато як на Севілію, де було до 60.000 зсидикованих і озброєних, що найменше револьверами, — робітників.

Коли я поснідав і вдягнув однострій, Коріліо відвіз

мене своїм маленьким автом в дивізію. Там чекав мене сотник ген. штабу Ескрібано. З ним пішов я до канцелярії, яка містилася на першій поверсі і була зовсім порожня: з огляду на спеку урядування відбувалося на партері. Супроводив мене мій ад'ютант, Льопез Гереро, людина енергійна й рішуча, який побував зі мною майже в усіх залах Еспанії. Скоро туди прибув сотник Гутієрес Фльорез і сказав:

Пане генерале, треба зачинати. З генералом не можна говорити, конче треба, щоб ви його побачили і, коли можна, переконали.

— Ходім до нього, — відповів я.

І ми зійшли до центрального подвіря капітанерії. Перед дверима канцелярії стояв генерал Віля Абріле, в горячий розмові з генералом Льопез Віота і з громадою старшин.

Коли Абріле побачив мене на подвір'ю, в однострою — досі я все відвідував його вбраний по цивільному, — він не міг скрити здивування і сказав:

— Що ти тут хочеш?

— Хочу сказати тобі, що настала хвилина рішення: чи ти підеш з твоїми товаришами зброї, чи з тим урядом, що веде батьківщину на загибель?

— Я завше буду по стороні уряду, — відповів він.

— Добре. Я приношу приказ військової Юнти розтріскати тобі череп. Але, будучи одним з твоїх добрих приятелів, я волію оминати насильства, а тому надіюся, що ти таки переконаєшся в своїх помилках.

— Повторяю, що я завше слухатиму наказів уряду.

— Гаразд. Отже мені залишається або тебе забити, або замкнути. Волію замкнути. Йди до свого бюро.

— Йду. Але ствердіть, панове, — сказав, звертаючись до інших, — що я лише уступаю силі.

— Добре, добре, нехай. Ти уступаєш силі, але йди до свого бюро, — відповів я, злегка попихаючи його.

Всі, що були з ним, подалися до бюро.

— Я теж волію лишитися арештованим, — заявив ген. Льопез Віота.

— Дуже добре, — відповів я. — Залишіться арештованим.

— І я також — сказав отаман ген. штабу Гідальго.

— І ви теж, — повторив я.

Всі з тої громади на подвір'ї висловилися в тім самім дусі, очевидно, з виїмком Гвести і Фльореза.

Я обірвав телефонний шнурок і хотів замкнути двері на ключ, але... ключа не було.

Тоді я закликав вістуна з двома вояками і дав їм наказ стріляти до кожного, хто спробував би вийти, і сі стрільчики, що кілька хвилин перед сим сліпо послушалиби наказу ген. Абріле, переіменилися в його тюремних вартових, готових виконати приказ, отриманий від мене. Вони добре прислужилися рідному краєві.

— Тепер — сказав отаман Гвеста — треба скликати на віче вояків Гренадського полку, яких касарня була поблизу.

— Чи вони вже зібралися? — спитав я.

— Так.

— То ходім.

Ми пішли, а Гвеста складав в межичасі відозву, що проголошувала военний стан.

Про полковника Алянегуї мені оповідали, що, коли вибухне повстання, він напевно приєднається до нас.

Варта стояла під зброєю. Чи він очікував мене? Коли так, чому ж не вийшов привитати мене при вході? Полк. Алянегуї з допомогою підполковника, отамана Переца і кількох сотників і четарів зібрав своїх людей.

Я підійшов до гурту і заявив полковникові:

— Я прийшов стиснути вашу руку і радий, що ви стали по стороні ваших товаришів зброї в хвилині, коли рішається доля рідного краю.

— Я постановив підтримувати уряд і не виконувати нічийх наказів, як лиш генерала Абріле — відповів він сухо.

Як лиш міг старався я не дати по собі пізнати, як я був заскочений і обурений, і з найбільшим спокоєм заявив:

— Чи не схотіли б ви продовжати сю розмову в тій кімнаті?

І в супроводі цілого гурту ми ввійшли в кімнату, що лучилася з передсінками. В ній опинилися полковник, підполковник, отаман, один чи два сотники, мій адютант Льопез Гвереро і я.

Тут я сказав полковникові:

— Отже, хоч бачите, яким шляхом веде країну сей нікчемний уряд, і як зневажає армію, ви всеж стаєте по стороні уряду?

— Так — відповів він.

— В такім разі ви мене змушуєте відібрати вам командування полком... Підполковнику, — сказав я, звертаючись до сього, — перейміть командування полком.

— Я лишаюся при моїм полковнику, — заявив той, виступаючи крок наперед і стаючи обік свого начальника.

— Отамане, переймете командування полком.

— Я лишаюся по стороні полковника.

— Хто з вас готов перебрати командування полком? — звернувся я до сотників і отримав таку саму відповідь.

Тоді я наказав Гверері, самотньому з наших, що товаришив мені до касарні:

— Підіть в дивізію і скажіть отаманові Гвеста, щоб він потрудився прийти до нас...

Він вийшов, а я лишився сам між сими явно ворожими старшинами. По короткій клопітливій мовчанці, отаман Перец, зі сльозами в очах, почав говорити, що всі вони думають так само, як і ми, але що вони пригадують собі всі прикристи, обиди і пониження, яких мусіли зазнати по

10 серпня, і бояться, щоб вони не повторилися.

— Про се не може бути мови — відповів я. — Тепер йде про те, щоб перемогти, або вмерти. А ліпше вмерти, аніж жити в ганьбі.

В сій хвилині ввійшов Гвеста. Тоді я звернувся до тих старшин, що залишилися поза бюром:

— Чи нема серед вас нікого, хто мігби зібрати людей?

Ніхто не відповів, але на устах одного сотника, Фернан-деза де Корду, я спостеріг легку усмішку.

— Чи ви потрафите се? — запитав я його.

— Так, пане генерале.

— Отже, задзвонить на збірку.

В сю мить, полковник Алянегуї зробив рух, щоб вийти з кімнати. Я схопив його за руку і енергійним голосом запитав:

— Куди йдете?

— Промовити до моїх вояків.

— Ви звідси не вийдете.

Поклавши руку на свій револьвер, він відповів:

— Ви змушуєте мене вжити сили.

Я міцно схопив його за руку, а правою рукою добув з кишені його револьвер. А потім крикнув до нього:

— Чи ви гадаєте, що я не готовий вжити сили? — Простягнувши до нього револьвер, я рішучим голосом заявив:

— Ви арештовані. За мною!

Ми пішли. Інші за нами. Минувши варту, ми перейшли вулицю, що відділяла касарню від будинку дивізії. Там я попросив всіх старшин до кімнати, де були вже інші старшини. Всі, крім отамана Переца, що, на мій приказ, перебрав командування полком.

Коли ми вийшли з касарні, задзвонили на збірку і вояки збігалися з усіх сторін.

Ввійшовши до касарні, я почав промову. Вона мені вдалася. Коли я скінчив, ся частина вже була моя. Скрізь лунали радісні вигуки. Але не можна було гаяти часу. Я наказав одному сотникові взяти з собою одну сотню і проголосити воєнний стан.

Не минуло й десяти хвилин, як сотня відійшла, коли мені донесли, що вулицею посуваються три панцирні самоходи, стріляючи зі скорострілів.

— Чи у вас немає запасових гармат? — поспитав я.

Відповідь була потакуюча. Тоді я наказав поставити їх на розі кам'яниці, де була знана реставрація *Дя Вініколя*. Але моя присутність була потрібна в дивізії, де були мої в'язні, — за дверима без ключа, в кімнаті без ґрат — генерали і старшини сих стрільчиків гренадського полку, які тепер були їх вартівниками. Ввійшовши в подвіря, я почув гарматний стріл, а заразже по тім мені донесли, що, почувши сей стріл — якого сліди й досі видно поміж двома бальконами одної кам'яниці на вулиці О'Донеля — шофери:

одного панцирного авта, до якого стріляли, вилізли з нього і кинулися тікати, залишивши авто. Тоді кілька вояків під командою Фуентеса заволоділи авто і відкрили вогонь проти наших противників.

Минуло ще чверть години, і я довідався, що стежа гренадського полку напiткнулася на другий панцирний самохiд. Вiстун наказав своїм людям сховатися в якiйсь брамі, а коли самохiд їхав повз них, стрільці дали вогня, ушкодили, на щастя не дуже, машину і заволоділи нею. Коротко по сім в наші руки попало третє панцирне авто.

З самого початку повстання інженерний сотник Коречер дістав приказ піти з своїм відділом в 60 людей — захопити артилерійський парк, де було 25.000 рушниць, 6 чи 8 тисяч машинових карабінів і велика кількість амуніції. Велике щастя, що вибух повстання наступив в суботу, в „англійську суботу"... Колиб не се, мабуть парк залишився в руках червоних, а наш успіх бувби неможливий. Важність сього парку довела завзятість, з якою намагалися опанувати його червоні. Але... їх напади відбили славні вояки Коречера.

В інтендатурі був начальником Нумез — до якого ніхто не мав довіря. Він мав нещастя бути кривим Азанії, тому ніхто й не мав відваги втаємничувати його в наші заміри.

Не знаю вже, чи з власного почину, чи на чийсь приказ, але він вийшов з своєї касарні з 40 людьми, щоби піти до шефа горожанської влади. Там його зустріли з захопленням, бо думали, що він приходить з помічю урядови, але побачивши, що там не було генерала, що командував дивізією, якого сподівався застати, він заявив, що йде шукати його. Вийшовши, він ставився в дивізії — щоб отримати від нас прикази і я приказав йому зайняти телефонну централю.

Се не було легке завдання, зайняти телефонну централю невеличким відділом. Отже я відкомандував сотню скорострілів з сотником Кордобою. Отаманові Нунезові пощастило вдертися до магістрату запасовим входом, заскочити і виарештувати всіх урядовців. Потім з будівлі магістрату, він вийшов саме напроти телефонної централі, яку й зачав обстрілювати.

Хутко потім, я покликав через телефон полковника, що командував артилерією.

— Прикажіть зараз же — сказав я — післати одну батарею на майдан Сан-Францiско. Вона має вийти через вулицю Гернандо-Кольон. На розі випрягти коней, а гармати перенести у відповідне місце, з якого добре булоб стріляти по телефонній централі.

— Але хто ви?

— Генерал Кейпо де Ліяно. Я перебрав командування дивізією.

— Неможливо перейти через міст Гадаїра, бо коло готелю *Геліополіс* стоять скоростріли.

— Хай батарея знищить міст!

— Я дам відповідні прикази.

Я відітхнув. Колиб батареї вдалося прибути, положення булоб вияснене.

Полковник, що командував кіннотою, був моїм давним товаришем. Я попросив його прислати мені свої відділи, але дістав виминаючу відповідь. Хутко по тім я довідався, що він післав один з своїх відділів на допомогу цивільній владі. Але сей відділ, під проводом свого старшини прийшов до дивізії під мої прикази.

Тоді я прикликав отамана Фігуеролю, що ще поручником служив піді мною в Мароко, і наказав йому стати на чолі полку та арештувати полковника, що він і зробив.

З самого початку, попереджені Альгабенон, в дивізії зголосилися Періко Паріяс, його сини, і Рамон Каранца. Першого я заразже призначив цивільним губернатором, а Каранцу — головою міста.

З фалянгістів зголосилося в дивізії лише 15. Деж були 1500 фалянгістів, про яких мені оповідав Пепе? Коли я запитав його, відповів, що вони були на селі і не могли вернути, бо шляхи були перетяті. А севільські фалянгісти сиділи в тюрмі.

Коли телефонне połącення було перерване, мені прислали ударний відділ, затриманий нашими вояками на вулиці. Я подумав, що з браку телефонної споуки, сей відділ можнаб було вжити, щоб знестися з губернатором, передати йому лист, повідомити, що вже поллялася кров та що вина за се впаде на його голову, коли він не прикаже частинам безпеки вернутися в касарні. В тімже часі я дав наказ поручникові запаса Парляде піти до батарей та приспішити їх вимарш. Незабаром дістав я вістку, що телефонна централя піддалася, бо, по першихже гарматних стрілах, був забитий старшина, що провадив відділ, який боронив централю.

— Верніться і скажіть їм, най відкриють вогонь проти англійського готелю, щоби зробити в нім вирву і заатакувати осідок горожанської влади.

Як тільки стрільна почали вибухати в осідку управи міста, там повстав переполох.

Задзвонив мій телефон.

— Хто говорить?

— Цивільний губернатор. Хочу вам заявити, що ми піддаємося, але під умовою.

Я був такий щасливий, що готов був розцілувати його. Але здаючи собі звіт з того схвильовання, яке зраджував його голос, і з переляку, що огортав його, я дуже сухим тоном відповів:

— Без ніяких умов.

— Бодай під одною.

— Якою?

— Що ви нам даруєте життя.

— Вам так, іншим — ні.

— Гаразд. Ми піддаємося. Але дайте приказ вашим людям, щоб вони ощаджували нас.

— Будьте спокійні. Вам нічого не станеться. Дайте приказ вашим частинам зложити зброю в куті на подвір'ю, а я пришлю особу, яка перейме цивільну владу, і ескорту, що відведе вас до дивізії.

Дійсно, відділ з трох стрільців і вістун, Періко Паріяса, в супроводі його синів і Каранци, удався до управи міста і заняв його. Незабаром прибули в дивізію, проваджені згаданою ескортою, всі члени бувшої управи міста. Підчас сього 200 „ударників” з рушницями і скорострілами лишилися в подвірі маістрату, як полонені на слово честі.

Я мусів протерти очі, щоб пересвідчитися, що я не сплю. Але не все ще було скінчене. В касарні безпеки лишилися ще коло 400 людей з сотниками і четарями, які розділялися поміж міським шумовинням револьвери і амуніцію. Деякі з тих старшин самі у власній особі кермували масами в той час, як палили церкви.

Я говорив з одним з тих сотників, що були в касарні і візав його стати по нашій стороні, бо ми боремося за честь армії і рідного краю, але його відповідь була нахабна і рішуча. Маючи в своїм бюрі губернатора і його старшин, я попросив його наказати командантові касарні знести всі рушниці і скоростріли до одної кімнати, залишити на чолі частин по одному старшині, а самому з іншими старшинами з'явитися в дивізії.

Спочатку командант „ударників” відмовив. Але шеф севільської поліції сам повторив йому телефонічно мій приказ і він піддався. Кілька хвилин пізніше старшини ударного відділу прибули до дивізії і ми взяли їх під арешт.

Таким чином, впродовж 4-5 годин ми стали панам над всіми силами поліції, зосередженими в Севілії, заволоділи сотками рушниць і револьверів, 16 скорострілами і 3 панцирними автами. Головне було зроблене. Підполковник Перейта з горожанської гвардії віддався до моєї розпорядимості.

Аеродром в Тагладі ще був ворожий нам. Туди прибули 3 літаки, що мали збомбардувати Цеуту і Мелію, як се вже раз і робилося. В хвилину, коли вони знов мали відлетіти, старшина-летун Вара-дель-Рей спробував перешкодити їм, намагаючись зіпсути стрілами мотори. Йому вдалося ушкодити лиш один з них. Його засипали кулями; з яких деякі влучили, спричинивши лише легкі поранення. Сотника Корільо обеззброїли, так само отамана Азаоля. Обидвох їх взяв під арешт сотник Рексач. Арештовано й сотника Агуйлеру. Я викликав телефонічно отамана Естева, начальника аеродрому, і завізав його змінити своє настановлення і стати по стороні тих, що билися за честь армії

та Іспанії. Він відповів, що його гідність не дозволяє йому зробити це.

— Коли ви не скоритесь, — відповів я, — я передам начальство отаманові Азаолі.

— Треба наперед забити мене.

— Передайте командування Азаолі і перестаньте говорити дурниці. Інакше ви змусите мене заатакувати аеродром.

— Добре, я підчиняюся.

Побачивши, що нам перетяли телефонну сполуку, мені прийшла в голову думка захопити радіо. Мені сказали, що антена знаходиться 2-3 кілометри від нас, а боронять її один вістун з чотирма міліціонерами.

Я наказав одному ескадронові кінноти вирушити, щоби негайно зайняти сей об'єкт. Коли ескадрон прибув на місце, червоні саме приступили до нападу на радіостанцію. Ще кілька хвилин і вона булаб для нас втрачена. Коли мене повідомили, що вона лишилася в наших руках, я спокійно відітхнув. Мій друг, адвокат Куеляр, який з самого початку вступив в наші ряди, запитав мене, чому я не скажу щось через радіо.

— Але, що сказати? — запитав я.

— Поінформувати населення про перебіг нашого руху.

— Де є станція?

— Коли ви бажаєте, тут також можна поставити мікрофон.

Пів години пізніше я промовляв до севільців, говорячи про капітуляцію влади і про повстання всіх залог Іспанії, що мусіло прибити всіх тих, які замість машерувати проти капітанерії, займалися підпалом церков і приватних домів.

Многі закидали, що пускати в світ моє твердження, — се був блеф. Але се була лише правда, яка, на мою думку, не підлягала сумніву. Впродовж останніх трох місяців я побував майже в усіх залагах Іспанії, а в деяких з них двічі чи тричі, — отже уважав, що мав право говорити про настрій, що їх одушевляв. Я не міг сумніватися, отже, яке буде їх відношення, як тільки вони дізнаються про повстання в Мароку і в Севілії. А що в таких речах — найтяжше почати, то тепер, коли рух вже розвинувся, я сліпо вірив, що всі залоги зроблять те саме, що ми. Я й думати не смів, що байдужість, нерішучість, чи трусість могли аж так затаманити голови стількох старшин і що вони не припускали навіть, що колиб вони підтримали повстання, то малиб змогу врятувати своє життя, але, відступаючи, наражали себе на небезпеку втратити його.

Скількиж то з них, в хвилину, коли їх вели червоні на розстріл, мусіли пригадати собі мою пересторогу.

Мене просили також визволити з тюрми фаянгістів. Але увільнити їх телефоном, се значило змусити їх вийти без зброї на вулицю в дільниці, занятій червоними. Чи не

значило се післати їх на безславну смерть? Отже я чекав до першої вночі і коли вогонь трохи ущух в сій дільниці міста, я телефонічно завізвав начальника тюрми бути готовим випустити всіх фалянгістів, як тільки прийдуть мої самоходи.

Наладовані зброєю самоходи з'явилися о 2 вночі коло тюрми і число тих, що билися за честь армії та Еспанії в Севілії, збільшилося о 65 людей — о 65 фалянгістів, переслідуваних людським фронтом.

Три дні ще йшли бої в цілій Севілії. Що сказати про те, що сталося впродовж тих днів? Як прибули відділи безпеки і горожанська міліція Гуельви під проводом Гаро? Як прибули і як відступили шахтарі з Ріо Тінто, здесятковані, коли входили до Севілії з двома самоходами, повними динаміту, щоб висадити в повітря цілу Севілію на приказ бестіяльського генерала Позаса, який рівночасно поручив тим шахтарям гвалтити наших жінок і дівчат?

Захоплено з гострим боєм дільниці за дільницею цілої столиці Андалузії. Загальний страйк, припинений 24 години потім, як його проголошено. Нарешті, як прибули 12 перших легіонерів, які розбивалися тягаровими автами по цілій Севілії, не зважаючи на стрілянину, щоб сим спектаклем додати духу нашим і знеохотити червоних, які думали, що до міста вступило декілька полків, бо сих 12 легіонерів бачили майже одночасно — на всіх вулицях.

Всі сі річі сталися в наслідок того, що зайшло в Севілії 18 і вранці 19 липня. Севілія була взята.

О. В.

Два антиподи

(Шевченко і Драгоманов)

Нема в нашій письменстві таких суперечних собі постатей — як Драгоманов і Шевченко. Їх звичайно вимовляють одним духом ті, що найбільш на світі бояться „в рідну хату вносити роздор“. Але чи не сам Драгоманов відхрещувався як лиш міг від автора *Сну*? Чи не він обнижував скільки було сил, вагу воскресителя козацьких традицій?

Книжка Драгоманова *Шевченко, українофіли і соціалізм* і досі лишається невичерпаним скарбом для того, хто хотівби студіювати удар двох виключаючих себе українських правд; все ще знаходиться нові точки погляду, з яких можна було оцінювати ту стару книгу.

Правда Шевченка — була правда натхненна, вибухова, пристрасна, запалена одною негаснучою думкою, по біблійному любляча і по біблійному ненавидюча, з патріотизмом, вишквалованим на трагічних переказах історії своєї землі, з патріотизмом, що не шукав оправдання ні в книжкових „ідеалах“, ні

в новочасних ідолах „поступу“ і „вселядського щастя“... Якраз за се не терпів його правди Драгоманов.

Біблія — невичерпане джерело натхнення для поетів, Мільтона (*Втрачений і віднайдений рай*), Байрона (*Кайн*), Франка (*Мойсей*), Данта (*Божественна комедія*); книга, якій завдячуємо пекуче новочасні Шевченкові *Псалми*, ся книга була „от лукавого“ для висушеного мозка професора Драгоманова.

Біблія, з її суворим поглядом на життя, з поняттям особистої відповідальности, різко-відмежованих — добра і зла, з острим відчуттям вини і кари, з її апокаліптичними видами, оскількиж була вона актуальніша від наївно-наукових „еволуцій“ і „законів історії“ драгоманівства! Але якраз вона викликала органічну відразу Драгоманова, якому „факти“ переминаючого „нині“ заступили спомини „вчора“ і видава „завтра“, а „середовище“ волю одиниць і народів. До Біблії, як до джерела поетичного натхнення і життєвої мудрости, — Драгоманов ставився різко неприхильно. Злобно закидав Шевченкові, що носився „з Біблією, яку товк(?) у дяка“ замість виробляти собі на писаннях соціалістів — „систематичний погляд на життя“... Біблія була винна, що „Шевченко не пішов далеко в своїх думках про сімю й жінку“ (*Шевченко, українофіли і соціалізм* Київ 1914 вид. Криниця ст. 38, 39, 56).

Бібліяж відвернула поета не лише від „спасених“ впливів соціалізму, але й не дала як треба поглянути на політичні проблеми тодішньої України — твердив Драгоманов.

Біблійні постаті і середовище послужили м. и. Шевченкові канвою в його протицарських поезіях, які і досі вражають нас силою своєї експресії. Але ці вірші не роблять ніякого вражіння на комбінаторський ум Драгоманова. Всякий вибух творчої сили, великого почуття, шляхетного гніву — був відразливий його розважній, безпристрасній, повільній і тупій думці. Він жалує, що навіть в своїх протицарських поезіях „Шевченко все таки не міг вибитись з біблейства, не міг набрати проти царів іншого матеріалу, окрім того, що давала йому Біблія... Через се одні ті стихи (мимоходом кажучи слабенькі)... не могли й не можуть мати великої сили в наші часи“ (ст. 63).

Чи тут Драгоманова разив безкомпромісовий, біблійний підхід до „царів“, чи взагалі саме протицарське наставлення — не знати.

Так як Біблія, ненависне було Драгоманову і друге джерело Шевченкової творчости, з якого черпав поет свій патріотичний запал, *Історія Русов*. Хто читав сю історію, той на все лишиться під впливом блискучого, вібруючого стилю автора *Історії*, такого чужого траводно-народолюбному темпераментові нашого XIX віку; той не зможе не подивляти внутрішнього горіння, з яким писалася та, така „біблійна“ книга; той не може не поставитися з респектом до горячопульсуючого патріотизму *Історії*, органічного, беззастереженого, самодовліючого, такого, яким він був на Україні заки злетіла на

неї сарана „вселюдських“ ідеологій... І власне за се ненавидить Драгоманов сю книгу! І Шевченка, що нею користався і захоплювався... „Науку“ автора *Історії Русов* зве Драгоманов, — „туманом“, що лиш запоморочує мозок, Він жалує чому Шевченко дав волю власному „своєму розумові“, який запровадив його до *Історії Русов*, а не хотів іти за „спільним розумом найліпших людей часу“ (ст. 39). Ми знаємо, чому Шевченко не йшов за розумом „найліпших людей“ свого часу. Рівнож знаємо, якими епітетами обкладав він їх. Знаємо, чому свідомо тікав від них, в Біблію, в *Історію Русов*, в козацькі часи... Але сього не розумів Драгоманов. Тому картав Шевченка за те, що „нападаючись на Петра I й Катерину II, вибирав проти Петра образи з *Історії Русов*“ (57). Се неподається Драгоманову.

Він взагалі не любив історії, а вірність великим історичним традиціям, яка характеризує Шевченка — шокувала його. В тім пошанівку традицій — „не було ясної думки“. Він і Шевченко підходили до минулого з двох цілком суперечних собі точок погляду. Шевченко кохався в старовині блискучій і гарній, за її розмах, за її очайдушність, за її патос, за силу. Драгоманову, все се було „турецьке казання“. Як міг — питався він — ідеалізувати наш XVI вік поет, коли з тодішньої України, „турки та татари зробили були поле для виводу невільників“? Як можна було ідеалізувати Наливайка, коли „Наливайко був більше розбійник, ніж патріот“? Не зворушували засушеного професорського мозку надії Шевченка, зв'язані з ідеалізацією минулого: „як то воно козаки встануть із могил, на се вже Шевченко де далі все менше міг давати... ясної відповіді“ (62). Видиво, воля, бажання — се були річі, „неясні“, бо чиж наука довела, що вони „неминуче“ мають здійснитися?

Ціла філософія Шевченка — така новочасна і така проста — яка думала двома різко розмежованими категоріями — „своє“ і „чуже“, була „реакційним“ дивоглядом в очах професора; поняття „нація“ — пахло „забобоном“, а „інтернаціоналізм“ — був вершком досягнень новітнього знання й політики. Що Шевченко був сепаратист, се він признавав, але сеж йому і випоминав! Бо поетів сепаратизм був — „все таки перш усього сепаратизм, який усе зло в своїй Україні виводить від чужих, від москаля, від московського царя“. В своїх панів, чиновників — Шевченка більш усього вражає те, що вони „перевертні“, які помагають москалеві господарювати та катувати матір... Се з точки погляду соціалізму і „братерства народів“ — сказалиб тепер — „ухил“ і то непростимий. Для Драгоманова питання територіальної зверхности — було другорядне, аби була „соціальна справедливість“. А Шевченко, коли й думав про волю, то була то „воля більш усього своєї породи, воля національна й державна“ (59). Се остання воля для Драгоманова була — нічим, він думав лише про соціальну, при чім вірив, що вона можлива навіть в „бра-

терській спільці" з іншими породами. Тому й підкреслення „своєї породи“ Шевченком, уважав за шкідливу виключність.

На думку Драгоманова — в ідеології Шевченка була величезна помилка. Їй бракло „нових, соціально-демократичних думок“... Хибою світогляду поета було — на думку професора — його відношення до чужої демократії. Подумати тільки! — „живучи серед москалів-солдатиків, (яка ніжність! — *О. В.*), таких же мужиків (большевицько-радикальна фразеологія! — *О. В.*), таких же невільників, як і сам, Шевченко, не дав нам нідної картинки доброго серця свого „москаля“ (67). А тож були брати-демократи! Тож був „рідний по крові, духу і культурі“ народ! Між ним і нами не могло бути ніяких непорозумінь! (як се й довело пановання більшевизму на Україні).

Демократ повинен був вмовляти в нас байку про „добре серце москаля“, про те, що в те „добре серце“ треба вірити, покладати на нього надії! Тимчасом для Шевченка був „москаль... тільки „пройдисвіт“..., „чужий чоловік“... Куди можна було зайти, куди інших запровадити з такими ідеалами!?

„Сімя вільна, нова“ — але українська — було гасло Шевченка. Для професора Драгоманова — се була нісенітниця, така „сімя“, коли з неї виключалося москалів, жидів і пр. „Певно, що коли національні поети тільки так будуть говорити про сусідів (як Шевченко — *О. В.*), то важко буде справдитись бажанню, щоб усі слов'яни стали добрими братами“. „Ось через що ми не думаємо, щоб Шевченко справді міг провести нас у „вільну, нову сімю“ інтернаціоналу“ (68). Таким чином, інтернаціоналізм розумів Драгоманов як ідею, яка — в жиді, в москалі — бачила не „чужого чоловіка“, а свого, рідного, рівноправного.

Логічним завершенням такої концепції був більшевизм — його ідеологія і його практика. Концепція Леніна і — Тичини. Недивно, що професорському предтечі Тичини на Україні — тяжко було второпати бурливу, сповнену почуттям особистої й національної гідності — філософію автора *Сну*, його „реакційну“ й таку „ненаукову“ ксенофобію.

Приймання свого, відкидування чужого — ось був „камінь преткновенья“ для Драгоманова, і річ — архинормальна для Шевченка. Драгоманов з прикрістю знаходить у Шевченка „недовіра і неприхильність“ до чужих, національну „виключність“ (64). Шевченкові ся „виключність“ є річ цілком природна; Драгоманову — є вона вибриком темпераменту, який треба гальмувати. „Чоловік із широкими ідеями нових часів та ще й соціаліст, не може ставити рідну породу настільки виключно вище інших, як то робив Шевченко, кажучи: „Нема на світі України, немає другого Дніпра“. „Таж чоловік з широкими ідеями нових часів“ — „не може вбачати і показувати у інших пород тільки злі боки духа“... (65) — гремів Драгоманов, водночас боронячи Белінського, що бачив лише „злі боки духа“ Шевченка... Як бrenить в сій тираді — старий, до

зануди одноманітний закид патріотам, що ненавиділи Москву — закид „вузького шовінізму“! Яким старим і наївним докором бренить протиставлення нашому національному „вузькоглядству“ — „широких ідей нових часів“, якими ліберальна і соціалістична інтелігенція російська побивала українських „шовіністів“! Як та ціла тирада, українця Драгоманова — нагадує аргументи проти нашого „шовінізму“, якими послугувалися Ленін, Луначарський, Мілюков, Керенський, а тепер — Затонські, Косьори і Хрущови!

Для Драгоманова і для всіх визнавців тих туманних і тумануватих ідей міжнароднього братерства, зло було, напр. не в панованні москалів на Україні, лише в „злих порядках“, з яким не мала ніякого діла боротьба пород між собою. Усунути ті порядки треба було лише — взявшись за руки з Бєлінськими, лише з „провідною ідеєю“ — „про спільність змагань усяких пород“... З тою „провідною ідеєю“, яку — духово розброюючи нас — вбивали від 1917 — Керенські, Леніни і Троцькі в наші голови, перед тим „оброблені“ на прийняття тої мудрости Драгомановом.

Якжеж було йому не бідкатися, що „нічого з того“ ми не бачимо у Шевченка — нічого з тих ідей, „про спільність змагань у всіх пород“! Якжеж не нарікати, що Шевченко лишив „тих, хтоб задумав піти за ним, — без усяких провідних думок про національну справу“ (65). Ідея національної „виключности“, заперечення чужого, — не була провідною думкою для Драгоманова, ні для теперішніх драгоманівців.

Драгоманов взагалі так обурений на ворожість Шевченка до „інших пород“, що не може стравити тої ворожости навіть тоді, коли представником чужої породи виявляється — цар. Протидарські поезії Шевченка — часто повні полету і прекрасного гніву — виводять з себе зрівноваженого (особливо на точці пошани до чужих) — професора. Сі поезії в йому „речі, які просто противно читати всякому чоловікові з літературним формуванням і з простим смаком“. Дійсно людині з простим, а особливо з простацьким смаком — їх „противно“ читати (107).

М. и. спеціально витикає він авторові *Сну* його „картину царського двору“ в тій поемі (46):

Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого... та в пикі
Його як затопить!..
Облизався неборака
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по вулицях,
Та й давай місити
Недобитків православних...

На сей опис Драгоманову „аж жалко дивитись“, так все в нім „по дитячому“ описано... Тим часом, ту саму гієрархію рабства — супроти висших, і хамства — супроти низших — завважує в миколаївській Росії культурний європеєць, маркіз де Кюстін, який в своїх подорожніх замітках з 1839 р. пише:

в Росії „людина, яка лише дрібочку підноситься над юрбою, зараз отримує право... знущатися над иншими людьми, яким подає дальше удари, що сама одержала від висших, щоби в болю, який спричиняла знайти потіху за біль, що зазнала сама“.¹⁾

Як бачимо, Шевченко лише убрав в вірші досить поширену тоді ідею про „моральні підстави“ царського самодержавства, — ідею, яку не оминув своєю увагою вдумливий європеєць; яка викликала в нім майже той самий образ, що в нашого поета. Той образ був „несмачний“ лише адораторові Росії — Драгоманову. Останній тут вповні згоджується з знаним шевченкожером Белінским: „Белінскій таки сказав багато правди в своєму строгому суді про *Гайдамаки*“... „Замашек плохого пііти“ — справді чимало у Шевченка“ — пише, осмішуючи себе, український союзник того самого Белінського, який тішився з заслання Шевченка і хвалив за сюварську помсту — царя Миколу... Автора *Гайдамаків* не долюблював Драгоманов. Бо „думки чоловіка, яким володіли майже зовсім тільки біблійні пророки та спомини українського гайдамацтва, не можуть ставитися в ряд з думками соціалізму ХІХ ст.“ (73), не можуть бути вказівками „поступовій людині“! А соціалізм і „поступовість“ — се були болвани, яким поклонявся Драгоманов.

Великою пірвою, яка ділила світогляд Шевченка від хаотичної мішанини думок Драгоманова — була ідея примату нації; ідея, яка набрала повного змісту щойно в наші часи — в боротьбі з атомістичними контрдіями соціалізму.

Наступ розкладових сил проти всіх органічних звязків — родини, церковної громади, нації — в ім'я „прав“ одиниці — розвалювати збірноту, до якої належала, щоб обернути її в казарму з тираном на чолі, як в ССРСР, — сей наступ зродив фашизм, гітлеризм, рексізм, — націоналізм. І якраз в ім'я тих анархістичних „прав“ одиниці — проти цілоти і кріпости своєї збірноти — виступає і Драгоманов проти Шевченка, виступає проти поета, що ту збірноту ставляв на перше місце.

Як анархіст, Драгоманов ставляв „права“ одиниці над правом родини, „права“ родини над правом громади, „права“ поодиноких громад — над правом нації. А посувався в сих позивах „схривдженої“ одиниці проти „насилъства“ збірноти аж до „права“ кожного — виступати з нації, серед якої родився. Ясно, що пересякнутий подібними думками, він мусів напасти на Шевченка. Він кпить проти привязання поета

¹⁾ *Russie en 1839* лист 22.

до „законної сімї“; закидає поетові, чому він „не спинив своєї думки на неволі дітей у батьків“; обурюється, що „батько і мати вигнали Катерину“, гнівається, що „также само в *Гайдамаках* він (поет) трохи не возвеличив те, як батько по своїй волі вбиває малих дітей“, бо сеж — „каннібальство“ (54). Думка, що тут „сімя приноситься в жертву громадському ділу“ — виводить професора зовсім з рівноваги; — „так мовби то сімя — менша громада — мусить справді приноситися у жертву хочби й великій громаді, рідній Україні!“ Далше з захопленням протиставляє українському поетові — анархіста-соціаліста Герцена і інших москалів, які „заступалися за всіх менших“, хочби через те всі органічні звязки в суспільности оберталися в руїну (54)... Очевидно, що инакше і не міг писати учений професор, який за одиницею признавав право „вибирати“, право приймати чужу національність, а за громадою — прилучитися чи відділитися від свого національно-територіяльного звязку.

В сій одній сторінці твору Драгоманова — сконденсований символ цілої розкладової віри ХІХ віку, яка ледви не привела на край загибелі європейські народи; проти якої перший підніс свій караючий меч — італійський фашизм в обороні нації, а задовго перед ним — свій пророчий голос — Шевченко.

Органічне противенство наших антиподів було і в їх розумінні нації. Для Шевченка — нація, народ — се була певна духовна цілість. Морально-розумова, психічна збірнота, але водночас найбільш дійсна річ на світі. Для Драгоманова — таке поняття нації — було фікцією. У Шевченка — „не було ніякого систематичного погляду на життя“, бож його „дає тільки систематична наука“ (38). Отже озброєний цілою своєю бессервіссерською „систематичністю“ і „науковістю“, і виступив проти поета — професор. Як кожний демократ, намагається він передусім затерти всі границі — які так виразно означені в Шевченка. Як можна говорити про націю, як про психічну цілість? Про її дух? Як можна говорити про якийсь там національний світогляд, про світогляд, що обіймав би „всі народні інтереси“? — „Наука ще не вміє показати, що таке справді дух якої небудь породи людської“. А поки наука того „не вміє“, то шкода тим і займатися. Що Шевченко старався дати вираз болям, стремлінням, волі чину, почуттю гніву і образи нації — се не містилося в вузькій умі Драгоманова, який взагалі не розумів, що то таке „імпондерабалія“, яких „наука“ не може ні покласти на терези, ні зміряти метром, ні сфотографувати. Для нього — „ознакою породи служать більше зверхні одміни її, напр. мова, ніж внутрішні т. наз. „світогляд“. Хто мав такі погляди, для того, ріжниця напр. між китайцем і англійцем була мабуть не в їх „світогляді“, а в барві шкіри... Не визнаючи національного „світогляду“ — він, мабуть, ніколи не відкрив би двох різних народів — англійців і американців — що говорять одною мовою

і не різняться „зверхніми відмінами“.. „Окрім того сей „світогляд“ міняється!“ От через що „треба бути обережнішим з такими словами, як світогляд народний“ (41), і не базуватися на нім в своїх науках! Коротко — нація як морально-духова, психічна одиниця — се щось несхопиме, вона просто не існує, її ще не знайшла драгоманівська „наука“. Той хто хоче представляти ту духову сторону нації — для професора є неук і дивак. Себеж уважав безперечно не за дивака, а за геніального політика, коли писав в своїм віршилищі, що ми з москалями — „близнята по роду“, що ми з ними „не зломим союзу“, благаючи, щоб прийшли нам і всьому словянству „на захист“. Що ся національно вихолощена душа могла знайти у Шевченка?!

Ще більше ненависна в Шевченкові була для Драгоманова емотивна форма, в яку вилився у поета діючий „світогляд“ нації в чині — патос поета. Патос — се було щось, проти чого автоматично бурився наш „систематичний науковець“. Ми вже бачили, як не терпів він „біблійного духа“ Шевченка, ні його чисто пророцької патетики. Біблійний патос, яким була надихана кожда велика одиниця, що переставляла віхи історії — починаючи від Магомета і Жанни д'Арк а кінчаючи Кромвелем і Гітлером — разив Драгоманова, що уявляв себе людиною здоровою, не „гістериком“. Революції, надихані тим патосом, які повстали „більше від почувань ніж від думки“ — Драгоманов навіть не визнавав за творчі революції. Се для нього просто звичайні бунти — а зачисляє до них він м.и. і революцію Кромвеля і наші козацькі рухи, і зрив швайцарців проти Габсбургів за свою незалежність і голляндців проти Іспанії. Се були просто собі „повстання із за віри“, „попівські суперечки“, а що доброго з них могло вийти? Добро може вийти не з патосу, не з горячої відданості ідеї, а з думки — „про безупинний поступ громадський“. Тої „думки про поступ“ поет не мав, а тому — „ми не можемо згодитись і з тим, щоб Шевченко був дійсним революціонером“ (79 — 81). Шевченко мав за „горячу натуру“ (31) для холоднокровного професора нашого упадочного *fin de siècle*'я.

На думку Драгоманова сей патос і згубив Шевченка. Те, чим він нам дорогий, чим він підбивав одне покоління українське за другим, — те уважав Драгоманов — за пляму на поетові, за щось шкідливе й непотрібне. Оповідаючи про вибухи темпераменту Шевченка, незабутній Михайло Петрович наводить слова Мікешина (підписуючись під ними), про „силу і вогонь“ імпровізацій поета, але й про те, що „той увесь вогонь тратився даремно“, „богато було в його балачках перебільшеного і жовчи“. Се було якесь „талановите маячіння роздраженого хворого в пропасниці“, а „тягнулося се так довго, поки лишилися ще на столі недопиті пляшки з пивом...“ (98). Отже загадка розв'язана! Показується, той цілий патос Шевченка, який ми подивляємо, який прошиває нас мов електрична струя, ціле його геніальне горіння, його пророчий вогонь

— се було лише п'яне базікання мочеморди! З якою насолодою, переповідає се тверезий професор, як високо морально чується над тим, кого не могла зломити залізна рука Миколи І-го! Як йому приємно зробити п'яним маніяком людину, яка горіла незнаним йому вогнем! Лишається тільки пояснити, чи лише в тих „базіканнях“ при пляшці пива, чи й тоді також, коли поет тримав в руці не шклянку, а перо, — коли творив свій *Сон*, *Заповіт* — чи й тоді се було „маячіння божевільного“? Чи щось інше? Драгоманов не дає відповіді, лише — знаходить „наукове“ пояснення „упадку“ Шевченка: „в такому товаристві — без порядку, без пляну праці, в такому житті день за днем, у такому гаянні часу — люди не робляться „практично-працюючими“ революціонерами, а навіть перестають бути й громадянами, а далі — гинуть! Так сталося і з Шевченком“ (99). Правда, яке то ясне, шляхетне і мудре! Шевченко — як ледащо, якого згубив його вогонь... Дух, *spiritus* пророчий? Се був лиш звичайний спирт! Так старався вмовити нас „об'єктивний“ учений...

Тому м.и. і подобалися Драгоманову ті з творів поета, де того громадського вогню було менше, — „найцензурніші твори“, що викликали найменше спротиву в царській цензурі, ті, які, Драгоманов називає — „любими, братерськими“, які помагали „бути добрим і чесним чоловіком“ — *Катерина* та *Наймичка* (110). Їх дуже цінив Драгоманов, але всеж — се все були виїмки; задля них самих ще не можна Шевченка „уважати за чоловіка зовсім нових думок“ (111). І слушно! — людиною „нових думок“, які приніс Драгоманов, Шевченко — слава Богу не був. Від них його врятували — його глибоко закорінілий національний інстинкт, його „хлопський розум“ і ті традиції, що вісав в себе з словами діда...

Ясно, що зовсім розбіжні були й погляди обох антиподів на цілу механіку суспільного життя. Драгоманов родився і ділав в другій половині ХІХ віку, виїмкової „передишки“, розцвіту „культури“ і „благоденствія“, коли, здавалося, відвічні закони боротьби за існування, закони „варварських часів“, були скасовані. Отже, вірив в автоматичний „поступ“, в „краще життя“, в неминучість загального щастя, в можливість демобілізації людського войовничого духа, в наближення ідилічних часів, в касарняний рай і в мінімальне значіння одиниці в історії. Чимсь чужим, древним, ворожим і архаїчним — мусіло заносити йому від Шевченка, що викликавав з забуття образи жакливого динамізму історичних подій, непогамованих людських пристрастей, гераклітової апотеози війни, — „початку всіх річей“, апокаліптичних зрушень, з грізною заповіддю, що: „так було і в Трої, так і буде“...

Для Драгоманова — були се попросту галюцинації стятої голови. Такі погляди були пониженням його „науки“, переверненням до гори ногами цілої його вифантазованої „історії“ і дивацького „поступу“, поступенного, безболісного і безжертвенного, без якого не міг обійтися...

Наші часи показали — оскільки наївним був учений професор з своєю ідилічною філософією, і оскільки реальнодумачим був „патетик“ і „маніяк“ Шевченко. Драгоманов думав, що нашу людскість посуває наперед — „безупинний поступ громадський наперед, поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях“, що такий автоматичний поступ касував віру в усякі катаклізми в „великих людей“ (74). Якже він мав не розгніватися на „нісенітницю“ Шевченка, якого „думка виводила картини катастрофи цілком біблійної, хоч і без Єгови: Чи буде суд?“ День останнього суду, апокаліптичний день остаточного поразунку, сутєвий елемент в понятті Шевченка про людський „поступ“ і „еволюцію“, виводив з себе Драгоманова (73). Викликати хвилину, коли „сонце стане і оскверненну землю спалить“ — се був злочин для автора „Чудацьких думок“, глупа балаканина дурисвіта, що відтягала демократію від громадської праці. „По біблійному майже все здумує собі Шевченко й те, що тепер звуть „соціяльним переворотом“, „соціальною революцією“ (72), а в наші часи злагодження обичаїв і гуманости — переворотиж відбуваються не „по біблійному“ а по приписах науки!

Правда, завважає Драгоманов, „Шевченко невсез говорив про „суд Божий“ та „сторіки крови“, яку прольють „немудрі“, але й про „слово, котре стане на сторожі коло менших, котре зійде колись правдою“, про „апостола науки“ і т. и. Та що з того? Про такі річі поет говорив рідко, „не так часто, як про суд Божий і гайдамацтво“. А головна хиба, „говорив усе такі біблійним способом (апостол науки, „слово“ — нагадує „Слово“ євангелиста Іоана!)“ (77). І сього якраз не міг стерпіти наш учений критик. Слово пророка — якеб запалило вогнем вірних, слово якеб нагадувало Петра пустельника, що кликав на відвойовання гробу Господнього, слово автора пісні о полку Ігоря, горяче, хвилююче, що гартувало душу, пружило волю, вагітне великими чинами слово — його ненавидів ворог катастроф — Драгоманов. Його власне, учене, „систематичне“ слово — се було слово демократичного дяка, що лагідно і поволі харамаркав свого демократичного „Псалтиря“ про потребу мати „м'яке і добре серце“, та про те, що „в історичному поступі більш усього має силу не добра воля осіб із усіма тими судами над ними, карами й страхами кари, й каяттям, а мимовільний зріст громадського життя, та впорядкована громадська праця, безупинний поступ громадський“ (77)... Двигуном життя є не натхнена одиниця не її воля, а „мимовільний зріст“ того життя, автоматичний розвій. Апостолам чи людям волі не було місця в драгоманівській концепції суспільного „прогресу“, лише — людям „тихої громадської праці“, людям „мовчазної відданости“. Такий анархіст як Шевченко — не міг нікого допровадити до пуття; а слова, які „говорив лише про одну науку — історію України та ще найбільше „по могилам“ — в їх вузькості „не можна було й прирівнювати до науки

напр. такого Сен Сімона, що вмів говорити і про вмілости, і про господарство, і про науку" (79).

Драгоманов протестував проти „катастрофальности“ Шевченкового уяття суспільних переворотів. Се був протест опортуніста проти, що так скажу, сорелівських метод людської „еволюції“. Як представник нашого феллахства, несвідомих мас, які відчують лише матеріальну, фізичну кривду і про неї тільки думають, Драгоманов виступав ще й проти чого иншого; проти моти вів Шевченкового протесту. Сі мотиви були не феллахської натури! Протест Шевченка — був протестом члена пануючої, хоч хвилюво пониженої, касты, не касты рабів. Тому і звертався він насамперед не проти матеріальних кривд, а проти морального пониження, проти зневаги, образи чести, гідности. Сього — очевидно, так само, як і його „катастрофальної“ сорелівської теорії історичної „еволюції“, не міг простити йому Драгоманов. Щодо західних сусідів, то — на велике обурення Драгоманова — Шевченко обертається до них „як православно-козацький патріот далеко більше ніж як син крепаків“ (65), а що в такім оберненні є не феллахсько-соціально думка, але панівно-політична, то ясна річ Драгоманов і картає за се поета... Перепадає йому і за те, що в його творах „найбільше діло йде про зневагу козацьких прав... а не про селян“ (66). Ідеолоґа нашого плебейства болить, що Шевченко „налягає не на зди́рство, а на неволю, на зневагу особи царями та панами“ (71). Бо образа за нарушене право, за моральну зневагу — се були мотиви не голо́ти, яка воліла бути зневажуваною, аби лиш нагодованою всяким деспотом, — се був протест людини вищої породи, вищої касты, людини, думаної політично, не лише соціально; не парія, не представника одної версты, класы, а цілого народу, його командуючої групи. В сім була основна ріжниця між Шевченком і Драгомановом. Тому і мусіли вони ворожо стрінутися і на сій точці.

Так само і на иншій, не менш важній. Типовим прагненням не провідників маси, а маси проваджених — єзбігати́ся до купи, „всі разом“! Брак власної думки і волі — створює серед них ту атмосферу єдиного фронту і взаїмної поблажливости, яка виключає всяку остру дисципліну в гурті. Слабі — завше винуватять за проґріхи не себе, а — обставини, середовище і пр. Звідси їх ворожість до острих заходів для утримання карности, звідси — спротив проти „внутрішньої боротьби“ в суспільности, проти тих, що тримають в руді бич на ледарів, міняйлів у храмі і перекінчиків. Сим бичем вимахував Шевченко. Се злостило Драгоманова. Та й якже?

Таж кохані і милі Драгоманову росіяни, Тургенев, Достоевський, Герцен і инші — вчили, що „людина цілком не винна в тому, чим вона стала й що робить, бо вона стала такою чи иншою, дякуючи тому ґрунтові, на якому зросла й тим порядкам, при яких живе“... Таж на підставі сеї, догідної всяким лайдакам, теорії — присяглі виправдували

сутенерів, що гвалтили нелітніх дівчат, інтелігентські осередки — поблажливо дивилися на дефравдантів, політичні партії — прощали перевертням, дурням і пройдисвітам. Сі „людяні“ теорії були такі демократичні, такі „наукові“. З ними було так легко й приємно, що тяжко собі було й видумати инший спосіб відношення до внутрішньо-громадської дисципліни...

І ось, сей инший спосіб винайшов Шевченко! Він не признавав тої „нової думки“, яку знайшов в „соціяльній школі нових російських повістярів“ Драгоманов і яку так захвалював. „Шевченкові ся нова думка була цілком невідома. Він усе по старому судив та карав людей“ (45). Подумайте! Не зважаючи на те, що „людина цілком не винна в тому, що робить“, не зважаючи, що за всі її вибрики повинна нести вину не вона, а „середовище“ — Шевченко не щадить острих слів зневаги „льокаям в золотій оздобі“, „рабам з кокардою на лобі“, „свинопасам“, „гречкосіям“, що забули на славу предків; кличе, щоб покаялися, коли хочуть уникнути страшного Божого суду... Він „по старому судив та карав людей“, замість мріяти про автоматичну, поступенну перемену порядків, які самі вже зроблять з лайдаків — ангелів... „Постарому“! Скільки в сім — Шевченковім „старім“ — було пекучо нового! І скільки в „нових думках“ Драгоманова, яких брак дорікав Шевченкові — було перестарілого, деморалізуючого, відсталого і наївного!.. В тій „проповіді суду Божого над неправедними“, Драгоманов бачив дух „якого небудь пуританця-індепендента XVII ст.“ (49). Шкода, що він не дожив до часів, коли й недовірки переконалися, що ідилія XIX віку не була міродатною для оцінки вічних законів історії та її механіки; що — час „пуританців“, людей горячої віри — знов настав для Європи і світу; що сі, якраз сі „пуританці“ показалися деміюргами історії, не сторонники „нових теорій“ — безсилі, імпотентні і трусливі; що власне „добра воля осіб“, воля, скріплена вірою — творила історію; їх „апостольське слово“, не „безупинний громадський поступ“...

Лякаючись Шевченка, Драгоманов засудив його на громадянську смерть. Він хотів в коріні знищити Шевченкову традицію, щоби вона навіть не повстала на Україні. „Українолюбці і почасти українські громадівці“ — писав він — повинні навчитися, що „Кобзар“ є вже річ пережита, — ein überwundener Standpunkt (пережита точка погляду), як кажуть німці“. Та мало того: „Кобзар“ — багато в чому є зерно, яке перележало в коморі й не послужило як слід в свій час, коли було свіже, а тепер уже мало на віщо і годиться“ (115). Такої думки тримався учений професор. Її хотів впоїти в нас! Якби йому було дано хоч трохи розуміти і відчутти — яке свіже те зерно ще й нині! І якою цвілю — натомісць — заносить від „мудрощів“ наївного, самозакоханого і обмеженого критика поета!...

Він думав що „Шевченкові думи й мрії про „правду“

і „волю“ й про те, як вона настане на землі“ — „перед думками новоевропейського соціалізму“ — є „старі й вузькі“... (119). Якби він міг тепер оглядати цілу вибухову силу тих „старих і вузьких думок“! Якби міг оглядати ту гангрену, яку счинили в нашій суспільності нові „думки новоевропейського соціалізму“...

Підбрехач чужої правди, підбрехач російського лібералізму, народництва й соціалізму — ось чим був Драгоманов в своїй критиці Шевченка. Сю роллю його визнали многі росіяни. М. и. і проф. Д. Овсяніко-Куліковський, який хвалив Драгоманова за те, що той радив „зв'язати український рух з загально-поступовим, ліберальним і радикальним рухом думки у росіян“; хвалив за те, що „могутня підойма всіх національних рухів — містика і фантастика здавались йому (Драгоманову), коли не просто дурницею, то бодай витвором ненормальности і темности думки“; хвалив його за те, що „його патріотизм... був цілком вільний від яких будь національних пристрасей і упереджень а також і від домішки консервативних і романтичних елементів“, хвалив за все те, що Драгоманов протиставляв Шевченкові. Овсяніко-Куліковській підкреслює і момент негачії Драгомановим — поезії Шевченка — „він і до неї ставився критично і гадав, що великому поетові України не потрібно накидати ролі пророка, провідника: для такої місії Шевченко не годився через брак ґрунтовної і широкої освіти“.²⁾

Ах як вони всі боялися щоб не відограв на Україні ролі її великий пророк! Щоб очі всіх не звернулися на нього!

Драгоманов є у нас свого роду „табу“, якого — в певних кругах — не вільно чіпати, щоби не викликати шалу нападливої злоби. Нищити Драгоманова — сеж нищити наші традиції. На прикладі обговореної тут книжки Драгоманова, бачимо, що ніхто інший, як власне автор твору *Шевченко, українофіли і соціалізм* старався — слава Богу надаремно — знищити традиції одної з нийбільш героїчних наших епох. Щобільше — ніхто більше, як власне автор тої книжки про Шевченка — не намагався так обезцінити, поменшити, обезвартити серед сучасників і нащадків — того, хто ті наші героїчні — напівзабуті — традиції воскресив в своїй блискучій феєрії.

Драгоманова не вільно нищити — кажуть його оборонці і поклонники, бо се значить — нищити своє, рідне.

Алеж рідний, свій, український Драгоманов — цілу свою науку будував на захвалюваних ним чужинцях, як Турґенев, Достоевський, Сен Сімон, Герцен, Роберт Овен і ціла хмара інших — переважно росіян! Власне в ім'я тої чужої науки — виступив він і проти Шевченка з його, таким своїм, патріотизмом...

²⁾ Д. Овсяніко-Куліковський — М. П. Драгоманов *Наше Минувше* Київ 1918 II.

Між Драгомановом і Шевченком — треба вибирати. Хто хоче їх годити, той робить се коштом викривлення одного або другого, той робить роботу еклектика, літературного полатайка, що ліпить до купи те, що не дається зліпити. Все в них різне. Різні джерела їх мудрости — в одного блискучі традиції своєї країни, і їх літописці — автор *Слова*, автор *Історії Русов*, у другого — анархістична, протипатріотична матеріялістична філософія соціалізму XIX віку. Різні джерела їх мудрости, різна й сама їх мудрість. У одного — пристрасна любов до свого, і — логічна консеквенція — нехіть до агресивного чужого. У другого — понижуюче братання з тим чужим. У одного — розуміння життя, як пишної феєрії, трагічної, сграшної, небезпечної і віра в людину, як в активну, дієву силу історії. У другого — розуміння життя, як поступеного автоматичного „поступу“, як пристосовання до обставин, які — не людина — є рішальним чинником. У одного — суворий кодекс загального „вірую“, якому в жертву приноситься все. У другого — апотеоза анархістичної одиниці, яка має право безкарно ломити те „вірую“ в ім'я особистого чи групового „щастя“. У одного — „містика і фанатизм“ в переслідуванні своєї мети. У другого — повна свобода від „національних пристрасностей“, чесноти національного євнуха. У одного правда своєї породи, у другого звязування „своєї“ правди з якоюсь чужою, надрядною, без якої моральної санкції — своя правда не сміє жити...

Що Драгоманов різко заперечував ціле Шевченкове „кредо“ — се не моя довільна інтерпретація, в згадуванім тут творі Драгоманова — він сам, своїми власними словами, без недоговорень і неясностей — отверто зайняв становище неприхильне і вороже авторові „Кавказу“. Довільними інтерпретаторами є, навпаки, ті, які намагаються робити якусь синтезу з тих людей різних темпераментів, різних вдач, різних світоглядів, ба — різних епох, щодо своєї духової структури. Виложені в сій статті думки — навіяні лише одною книжкою Драгоманова. На підставі аналізу цілої його творчости — його різко негативне відношення до Шевченка виявилось ще яскравіше...

Се були два антиподи. Се були два джерела, з яких потекли дві течії нашої духовости: — одна животворча, терпка і горяча, і друга — млава, літепла, отруйна для всякої живої думки і живого почуття.

Се були представники двох різних каст: панської, володарської (козацько-лидарської) і касты духових плебей, які в тяжку перерву нашої історії — уявили собі, що мають право заняти місце першої...

Претенсії, з якими треба раз на все скінчити.

Дм. Донцов

Конфлікт на Далекому Сході і український Кобленц

С С С Р вступила в добу агонії. Відлітає дух, що його оживляв. Величезне тіло імперії безладно борсається. Оптимістам все там здається спокійним, все стоїть на місці. Так, як на підмінованій поверхні, що незабаром з грюкотом, вогнем і димом — високо вилетить в повітря. Може, щоби зарадити неминучому вибухові, почали совети воєнні діяння проти Японії, забарикадовані на Заході, шукаючи віддиху на Сході? Може зондують ґрунт чи і як сильна Японія? Чи дуже звязані її сили в Китаю і чи не можна надолужити там страти в Еспанії і в Європі взагалі, побідами навні скріплюючи, підмінований в середині, режим? Може лише для демонстрації „воєнної сили” СС С Р, щоб відступити і перепросити до нового вибуху?...

Українська еміґрація чекає вибуху. Якраз так, як роялістська французька еміґрація в німецькому Кобленці, що з затаєним віддихом чекала спершу упадку республіки, а потім Наполеона.

Небогато поміж нашою еміґрацією Кадудалів, що переселилися в свою країну для акції проти узурпаторів. Більше герцогів енгієнських, яких — як колись Войнаровського, — хапали большевицькі агенти, або просто „ліквідували” таки закордоном. Решта чекає „слухного часу” самоліквідації большевизму, завалення режиму, коли визволений з ярма тиранів народ, покличе їх — „прийти і володіти” ним.

А в межичасі різні еміґрантські гурти намагаються зібрати як найбільше правних титулів своїм претендентам і знайти сторонню допомогу, щоб на ній оперти свої „права”, як колись Бурбони, що спиралися на козаках Платова і гусарах Бліхера. Розумують претенденти просто: Коли Україна є страшно важною стратегічною позицією, коли вона є ключем до пановання СС С Р над Чорним Морем, відскочнею для ворожих Росії сил — то ясно, що в самостійності нашої країни зацікавлені ворожі Росії держави. Вони ж повинні помогти нашим „Бурбонам”. Все діло в справній пропаганді і в „зв'язках”...

Перший стик з дійсністю розвіє ті мрії.

Звідки претенденти мають ту певність, що саме їх захоче визволений народ покликати „правити і володіти” ним? Чому народ піде за кимсь із них, а не на іншою, хочби й ворожою Україні, силою, коли впаде большевицький режим? Народ йде за тим, хто його веде, не за тим, хто жде, щоб його покликали на трон.

Чому чужі „зацікавлені чинники” мають допомагати саме нашим „Бурбонам” привернути часи Центральної Ра-

ди, або гетьманщини, збудувати незалежну державу над Дніпром? Тому, що Україна є „відскочнею” чи „ключем”? Сього замало.

Таких „ключевих” чи „відсоченевих” позицій знає світова мапа більше. Такими незмірно важними стратегічними позиціями для різних ворожих держав є нпр. — і Манджурія, і Корея, і Крим, і Ельзас, і німецькі землі ліворуч Рену. Деякі з них мали навіть своїх претендентів або борців і оборонців, як абат Ветерле, посол від Ельзасу в передвоєнній рейхстагу, як цісар Пу-І або як жалюгідний паяц ген. Манжена, д-р Дортен, що хотів відірвати лівий беріг Рену від Німеччини в 1919 р. або ті німецькі князьки, що з них створив собі васальський Ренський Союз Наполеон... І всеж, Манджурія, Корея, Крим, Ельзас чи Ренський Край — або ніколи не були суб'єктами міжнародної політики, або давно і назавше перестали ними бути. Хоч яке важне було їх стратегічне положення, хоч яких претендентів мали вони, хоч як „страждали” під чужим ярмом їх народи — нічого з того не виходило. Вони лишалися, правда ласою здобичею в боротьбі противників, але кожний з них противників — Франція й Німеччина, Росія й Японія, Китай і Японія, Росія й Туреччина — намагався загарбати їх територію для себе, не для них. Про самостійність тих територій ніхто з противників не думав, а їх претендентів трактував як васалів.

Ні наявність менше або більше галасливих чи спритних претендентів, ні важність стратегічного положення тих територій, що робила з них предмет спору сусідів, ні „кривди” народу — не вистарчали, щоб створити з них суб'єкт міжнародної політики. Коли падав один чужинецький режим, натомиць приходив другий. Незалежність лишалася мрією або просто фантазією, маяченням стятої голови. Щоби незалежність стала з фантазії дійсністю — ще щось бракувало тим країнам.

Тривожною, на тлі тих прикладів уявляється доля України.

Але менше тривожною, коли поглянути на інші приклади. Коли узгляднити ще один чинник, якого даремне можна шукати в наведених досі випадках: чинник творчої волі. Те Ігорове „Хощу”, яким початкував свій історичний похід, радісне і безкомпромісне: „хощу главу свою положити, а лю бо испити шелоом Дону”. Те „Хощу”, яке може йти в парі з такоюж відважною і впертою думкою. Бо лише „храбрая мисль носить в вас ум на діло”.

Та „храбрая мисль”, якої не було ні в Пу-І, ні в Дортена, ні в наших сторонників „трьох Русей”, України-Манджуко, чи драгоманівської „самостійности”. Але яка була в Ігорової дружини, і в Гарібальді, і в Кеземента, і в грецьких повстанців, і в ген. Франка.

Та „храбрая мисль” огнем горіла в голові Гарібальді, в тім бруднім портовім шинку на вигнанні в Одесі, де в нього зродилася очайдушна думка — про визволення Італії. Італії, яка тоді була — мовляв Метерніх — тільки „географічною назвою”. Думка, кинути виклик могутній тоді імперії Габсбургів, папству, охлялости власного народу, на решті — всесильним „обставинам”, що тоді склалися зовсім неприхильно для італійських самостійників. Так неприхильно, що треба було аж бомб Орсіні, щоб змусити ті „обставини”, в постаті Наполеона III, прийти на поміч італійським патріотам...

Уперте „Хощу” і „храбрая мисль” — пхнули жменьку гарібальдійців на думку висадитися на бріндізьким побережі Італії, себе „понести на діло” — божевільно-відважне і здавалося безнадійне...

Та сама „храбрая мисль” кильчилася в головах грецьких патріотів. І вони аж тоді притягли до своєї справи світову увагу, коли від мрійництва Іпсіланті, з його „парнаською республікою”, з запобіганням ласки Віденського Конгресу, від спроб Каподістрії — розчулити „сумління світу” стражданням жертв турецького насильства, перейшли до action directe... Підняли рух за визволення континентальної Греції спершу, а потім — островів; коли в 1897 р. полковник Васос висадився з жменькою патріотів на — турецькій тоді — Креті, щоб розпочати безнадійну боротьбу з султаном... І то серед цілком несприятливих тоді обставин. Коли Європа не була ще поділена на два ворожі табори — Антанту і Потрійний Союз, коли існував т.зв. „європейський концерт” держав, який ділав більш нагло і рішуче, аніж поронений плід версальських мольфарів — Ліга Народів... Що з того, що міжнародна ескадра „європейського концерту” змусила Васоса забратися з Крети? Що кпила з сього „невдачника” преса, складаюча нпр. в російських часописях брукові вірші:

Ех Васос, Васос, Васос,
Делать так не харашос!

Він став один з тих, чия „храбрая мисль” і навязливе „Хощу” — поставили перед світом грецьку справу в цілім її розмаху. Воно, се „Хощу” гуртка ідеалістів, а не стратегічна вага грецького півострова на Середземнім Морі, не „сприятливі обставини”, не доводи перед аеропагом Європи „слушности” грецьких домагань, не жалі та скарги на турецькі звірства...

Пригадується теж один з епізодів ірландської боротьби за незалежність: виправа з еміграції на зелений острів Роджера Кезмента, якого заразже схопили й розстріляли англійці.

Було се в самім початку великої війни. Британська флотя, перша в світі, під прапором, що памятав Абукір і Трафальгар — заздро стерегла доступу до всіх островів

триединого королівства. Що могла ворожити Кезментові його божевільна виправа, навіть в разі її початкового успіху?

Колиб удалося підняти повстання і повалити англійську владу в Ірляндії? Помочі не можна було чекати нізвідки, а морська блоkada скоро поставилаб на коліна бунтівників... Але Кезмента провадили не сі розрахунки, лише бажання піднести голос Ірляндії. Щоб заглушити ним гуркіт гармат, що греміли тоді від Бельгії до Дунаю. Голос країни, що домогалася свободи.

Коли тепер Ірляндія має те, до чого прямувала, — в значній мірі завдячує се не лише Колінсові і Де Валері, але й тому самотньому емігрантові, що в найбільш несприятливу хвилину не зневірився в майбутности свого народу.

З більшим щастям перевів подібну, здавалося безвиглядну виправу — еспанський емігрант генерал Франко.

Бо він був вигнанцем, запротореним червоним урядом в Мароко. Ватага прекраснодушних еспанських Керенських з Заморою на чолі, разом з свідомими своїх цілей бандитами з під знаку соціалізму й комунізму, — плюндрували країну, мордували патріотів, палили церкви, спихаючи країну в стан повної анархії. Приголомшена „суспільність“ тупо, мов бик на різні, байдуже зносила пониження, знущання, рабунки і убійства. Без протесту, чіпляючися за рештки легальности так званої „демократичної республіки“, з яких явно глузували вже нові панове ситуації...

На що міг числити генерал Франко? На сю залякану суспільність? На „обставини“? Вони були проти нього. На чужу допомогу, на допомогу заінтересованих? Але як слушно говорив тоді один французький дипломат в той час, як генерал Франко розпочав виправу на піринецький півостров з свого мароканського Кобленцу—*Italie était hésitante, Allemagne — inexistante, la Russie ouvertement hostile...* Але франкісти відважилися, ведені своєю загартованою в колоніальних боях волею та ясною „храброю мислю“ — розчавити гидру соціалізму і здвигнути наново національну Іспанію, Іспанію Сідів і Сервантесів... Коли невеличка жменька франкістів недвозначно заманіфестувала сю свою волю — щойно тоді звернула на них увагу заграниця; щойно тоді прийшла італійська і німецька допомога.

Я мігби ще навести приклад клясичного *coup d'Etat*, також довершеного емігрантом, що неймовірно сміливим нападом, вирвав з рук цілої зграї противників зрабований йому ними трон імператора Франції та пів Європи... Бо на острові Ельбі, Наполеон був теж вигнанцем. На чім міг він базувати своє шалене підприємство? Що лишилося у Франції з імперії? Шматки продіравлених, прострілених прапорів... Народ втомлений по величезнім упусті крові в двадцятьлітніх війнах, спраглий лише спокою; маршали, що присягли Бурбонам, а найвідважніший з них — *brave des*

braves — Ней, ще обіцяв в залізній клітці доставити узурпатора королеві. А крім того — об'єднаний синадріон побідної Європи, зібраний на конгресі у Відні, з держав „які всі покою щиро прагнули” і „в один гуж всі тягнули”. Нарешті — британська фльота, що шмигляла всіми шляхами західної половини Середземного Моря.

Він кинув виклик всім зеднаним силам, нехтуючи пиhoю переможців і охлялістю власного народу, перекіньчицтвом вчорайших слуг, нехтуючи явним наміром історії — завернути з його шляху — на інший.

Нехай його підприємство, остаточно, не вдалося. Але що він — проти всіх і всього — доконав свого останнього орлиного лету; що одним ударом перекреслив „махльойки” віденських комбінаторів; що в ряді битв — з своєю імпровізованою армією безвусих хлопчаків — розбив паних перемогою противників, і якби не фатальна нерішучість Груші — розбивби їх і під Ватерльо; що пірвав знов за собою нерішучу, втомлену, вичерпану і скривавлену Францію, — все те доказує, яку динамічну силу має воля одної людини, чу гурту, якому присвічує виразне „Хочу” і „храбрая мысль”...

Коли по завоюванні Абісинії, якийсь соціаліст зробив запит в англійськiм парламенті, чому британський уряд перестав числитися з негусом, хоч давніше навіть підтримував його — один з міністрів відповів, що фактичну зверхність над Абісинією виконує не негус, а Італія і з тим фактом треба числитися... Се негативний доказ тверджень сеї статі. В Абісинії забракло власних Васосів, а негус не думав наслідувати Наполеона зі ста днів, лише дбав про „добре вражіння” в Лізі Народів і про свої особисті справи. З подібними претендентами світ не рахується...

Так само, як не рахувався він з Шушнігом і з австрійськими легітимістами.

— Чогоб ми мали боронити незалежності Австрії, — заявив по аншлюсі один француз, — коли вона піддалася Гітлерові без стрілу?

Такі „путчі” відважників, як Гарібальді, Васоса, Кезмента, Франка — іноді вдаються, іноді — ні. Але вони бувають вихідною точкою до наступних. Вони здирають німб неминучості з існуючої дійсності, вони роздирають завісу, що криє перед нами славне майбутнє, в яке не вірять неутральні чужі, і до якого не вважаться прямувати залякані свої. Вони часто доказують цілу нереальність існуючої дійсності і — тверду реальність „фантастичних дум”...

Такими були ті „путчі”, таким був зрив Мазепи і Гордієнка в 1708 р., таким був зрив Орлика в 1711. Лише такі зриви і люди такої вдачі, що їх ініціатори — можуть ввести свої країни з щабля Манджурії та Ельзасів — на щабель незалежних націй.

Український Кобленц переходить тяжкі часи. Його

„зорганізовані центри” давно стратили своє неблагане „Хошу” і свою „храбру мисль” (коли взагалі їх колись-будь мали). Ні ідеєю „трьох Русей”, ні ідеєю України-Манджуко, ні соціалізмом — не зеднають вони собі симпатії заінтересованих в розпаді Росії — сил; не пірвуть за собою власного народу; не згвалтують всесильних „обставин”; не захитають ніякими *status quo*; ніякою ворожою ідеєю. Люди типу Дортенів, чи негусів — нічого не довершать. Але довершать того люди іншої породи. Ті, що вміють — мовляв Клемансо — приймати *résolutions sans retour* (безповоротні рішення). Ті, що не визнають примусу „несприятливої констеляції”. Ті, яких жене їх невгнуте „Хошу” і глузуюча з дійсності „храбра мисль”. Ті, що — казав Скворода — „плювали на остру сталь смерті”. Люди типу шуана Кадудаля, чи Джузеппе Гарібальді. Люди пристрасної віри в невичерпані сили своєї країни, не ті, що крамарювали і крамарюють нею, продаючи „на корню” високим протекторам. Як ті араби, що перед світовою війною нічого не обіцяли Англії, а вона їм обіцяла все. Як той самий генерал Франко, що на запитання „протекторів” про компенсати, відповів:

— *Avant on fera, et puis on verra!* (Перш — зробимо, а тоді — побачимо!).

Люди, що не лякалисяб „неминучої перемоги демократії”, ні сили міжнародного жидівства чи масонства, „які всеж таки”... і пр., ні „опінії цивілізованого світу”, ні того „як собі уявляють майбутнє СССР” ті, чи інші великі держави, — лише малиби свою ясну думку, як розрубати пекучі проблеми своєї країни, відповідно до її потреб та інтересів.

Люди, що не булиби ні труси, ні прислужники, ні ідіоти в політиці, ні дрібні шахраї чи ганделеси. Люди, яким навіть противники — в глибині душі — мусілиби признати моральну силу, яких мусілиби трактувати, як рівних собі.

Люди, що булиби одержимі своєю думкою, які передумалиби її до кінця, до останних подробиць і малиби волю примусити прийняти її — своїх і чужих.

Люди, що дбалиби не про „могутні партії”, чи „великі кадри”, серед яких звичайно є стільки каналів, зрадників і карієристів, жируючих на великій ідеї; які будувалиби не на кількості, а на якості. Які добиралиби собі не багато, але наскрізь — політично-ідейних і морально-чесних одиниць.

Гарібальді спитали, чому він, розпочинаючи свою велику справу, обмежився невеличким гуртом п'ятерох людей? Він відповів:

— Коли серед дванадцятьох апостолів знайшовся один, що продав Христа, а другий, що відрікся його — заки заспівав другий півень, — то серед шістьох мігби знайтися бодай один такий...

Тому він вибрав число п'ять.

Без людей смілої і незалежної думки і сильного характеру — ніяке заактуалізованя державної незалежності Наддніпрянщини; ніякі „організовані центри”, ніякі „правні титули”, ніяка „зацікавленість” ворожих СРСР сил, ніякі кривди і страждання нашого народу під большевицькою кормигою, ні навіть упадок самого большевицького режиму — справі України нічого не допоможуть...

Никон Немирон

Генерал Мирон Тарнавський

29 червня с. р. помер ген. Мирон Тарнавський, начальний вожд УГА в часі її переходу через Збруч, боїв з большевиками, що увінчалися здобуттям Києва 30 серпня 1919 р., та боїв з денікінцями, що закінчилися нещасним для українських державних змагань зятківським договором 6 листопада 1919 р. з російською білою армією ген. Денікіна. Визначені сими трьома фактами етапи історії УГА вказують, яке відповідальне перед історією становище займав покійний вожд тої армії.

М. Тарнавський народився 29 серпня 1869 р. в Барилові, радехівського повіту, в священничій родині, посвоячений з Шашкевичами. Присвятився військовій службі в австрійській армії всупереч настроям галицької інтелігенції. Продовж усієї доби нашого національного відродження, на пальцях руки порахуємо висших австрійських старшин зпоміж галицьких українців. Вже таке наставлення середовища, з якого вийшов Тарнавський, до військової служби, не настроювало його до того, щоб думати про висшу військову школу. Попри те військова служба відірвала його зір від етапів історичного процесу, які переходив політичний світогляд галицько-українського громадянства від початків ХХ ст. Щойно в часі світової війни мав змогу Тарнавський приглянутися зблизька змаганням власного народу.

Зустріч з УСС-ами, відтак побут на території української держави за Збручем впливали на кристалізацію національно-політичного світогляду Тарнавського. Він, карний австрійський старшина, здобувається на вчинки, протирічні доброму австрофілові; між иншим мали змогу київські СС-и збільшувати стан стрільцтва, влучуючи до нього бувших російських полонених вояків-галичан з табору поворотців у Києві, коли командантом сього табору став майор Тарнавський. По гетьманським перевороті його рада СС-ам

була така: „Лише не випускати кріса з рук! Лише не пускати стрільців додому, бо скликати їх буде тяжче, аніж гукнути: розходиться по хатах, брацтво!”

1 листопада 1918 р. підполковник Тарнавський став командантом 16-го полку (краківського), що стаціонувався в Гайсині на Поділлі. Його попередник пропав безслідно разом з полковою касою. Тарнавський уважав своїм обов'язком завести сей полк через Винницю, Шепетівку, Дубно, Луцьк і Ковель до Кракова, де передав кадрі свого полку 6 сотень й одержав відповідну розписку-документ, що розв'язував його з австрійською боевою армією. Для української сторони було хосенніше, якщо б зброя шости сотні залишилася на Україні, а підполковник Тарнавський зміг вже тоді без ніяких перешкод служити своїй батьківщині.

З Домбя видістався Тарнавський на лікування до Бадену коло Відня; по повероті до здоров'я приїхав до Галичини в лютому 1919 р. Секретар військових справ призначив його командантом „Групи Схід”, переміненої згодом на II Корпус УГА.

Як командант II Корпусу УГА полковник Тарнавський скоро зорієнтувався, що шеф штабу сього корпусу маляр підполк. Папп де Яноші не відповідав на се становище. На місце Паппа прийшов німець полк. Шаманек, що став від того часу невідступним сподвижником Тарнавського.

В часі червневої офензиви став Тарнавський генералом.

10 днів перед переходом УГА через Збруч призначив диктатор генерала Тарнавського начальним вождом. Вивисшений на становище генерала й начального вождя, Тарнавський проте не був революційним генералом, таким, як прим. Юрко Тютюнник, або інші. Без аспірацій на революційні чини прийняв на себе обов'язки, як карний вояк, що виконує накази своїх начальників.

Перед переходом через Збруч дістала УГА наказ від свого вождя, як має заховуватися супроти наддніпрянців. У відношенні до останніх тримався строго свого наказу й сам Тарнавський. Як не політик, не вмішувався в справи, що велися між Директорією УНР та Диктатурою.

Коли придніпрянське військо з ген. Юрком Тютюнником на чолі продерлося в запілля денікінців на Правобережі й скоро зліквідувало там їх сили, знову надійшла хвилина співпраці УГА з партизанськими відділами армії УНР, щонами кермували ген. М. Омелянович-Павленко і Ю. Тютюнник. Тарнавський, що вдруге обняв команду УГА, в часі недуги ген. Микитки, згодився на договір про віднову одноцільної української армії під командою М. Омеляновича-Павленка, але реалізація сього договору застрягла. Не легко було перетворити УГА в партизанські відділи; до партизанки галицький стрілець не надавався. Треба було вождя революціонера, щоб завернути УГА з шляху, яким котилася

вона, прикрита червоною плахтою, до своєї ліквідації. Старий генерал Тарнавський — як я вже зауважив — революціонером не був, він сам широко заявив — як довідуємося з спогадів його адютанта — й тому довелося йому разом з стрільцтвом переходити всю долю й недолю УГА.

Доживав покійний свого віку в селі Черниці, брідського повіту, займаючися хліборобством. Приїздив до Львова тільки на стрілецькі поминки і свята. Скромний в своєму житті, але обов'язковий і послідовний в своєму поступуванні, не давав себе втягнути до ніяких політичних затій, рахуючись усе з тим, що він не політик; тимто не прийняв він у 1928 р. вибору на сенатора. Раз тільки дався наклонити до одного виступу (без якого моглоб обійтися) на просьбу колишніх підлеглих йому товаришів зброї. Останні не застановилися над тим, що се лицювалоб тільки вождові побідної до кінця армії.

О. М.

Часопис - примара

за Оскар Е. Міляром

Як тільки в серпні 1914 р. перші сірі хвилі німецького війська залляли Брюссель, всі бельгійські газети припинили видання, щоби ухилитися від ганьби ворожої цензури. Першим зарядженням німецького генерал-губернатора було субсидювати газету у французькій мові — *Bruxellois*. Німці сподівалися, що се буде цінний чинник пропаганди. Можливо, що воно так і булоб, колиб не Віктор Журден.

Сей 74-літний редактор часописі *Patriote* 30 років пропагував віру в трактати, які забезпечували нейтральність Бельгії, і противився воєнним підготовкам. Інвазія виказала трагічну помилку політики Журдена. Почуваючи, що він особисто відповідальний за безрадість нації, Журден рішив видавати часопис, який виступавби проти *Bruxellois*. В особі свого родича, 38-літнього Євгена ван Дорена він знайшов цінного співробітника.

Плян був відважний до божевілля. Генерал-губернатор фон Бісінг зарядив, що всі в столиці мусіли мати при собі посвідки з фотографією, а мужчини від 18—40 років мали регулярно зголошуватися в „командантурі”. Озброєна війська поліція день і ніч стерегла вулиць, крім того створили бригаду тайної поліції. Кождий день збогачував спис заборон. Забороняли фотографувати, рисувати, „виставляти, викликати або роздавати писані тексти, рисунки або друки без дозволу цензури”, посвистувати патріотичні мелодії або носити національні барви „аліантів.”

В таких умовах почали Журден та ван Дорен видавати свою підземну газету. Вони зєднали собі співпрацю одного друкаря з околиць міста та стали опрацьовувати організацію розповсюдження. Сам Евген ван Дорен роздав половину першої тисячки накладу. Попід широким плащем він обвішався пакетами по 50 примірників.

1 лютого 1915 гарненька дівчина несміло передала варті перед канцелярією фон Бісінга рожеву запашну коперту. „Для Його Ексцеленції до власних рук, дуже важливе. Чи вартувик буде такий чемний зараз се передати?” Вартувик передав. Фон Бісінг відчинив і найшов перший примірник *Libre Belgique*.

Так почалася війна двох противників. Найліпші голови німецької таємної служби, ціла потуга німецької військової поліції і вся влада генерал-губернатора зєдналися проти *Libre Belgique*.

Ван Дорен додав ще до заголовка, що сам по собі був визовом німецькій владі, заввагу: „Бюлетень патріотичної пропаганди. — Регулярно-нерегулярний. Не підлягає цензури”. „Ціллю *Libre Belgique*, писав Журден, є кріпितі бельгійський патріотизм аж до часу, коли певно, хоч не знати, як скоро, наступить визволення нашої країни, і розкривати наклепи цензурованої преси супроти Бельгії та її аліантів”.

Не минув місяць, а не було в Брюселі живої душі, яка не чулаб про *Libre Belgique*. До шістьох тижнів газета виходила двічі в тиждень в числі 5000 примірників. Сам ван Дорен лишався незнаний нікому крім членів найблизшого круга, а і ті гадали, що він звичайний передавець. Про звязок з акцією Журдена не знав ніхто, тільки один ван Дорен. Система була настільки законспірована, що аж по війні — чимало співробітників дізналися, що їх найблизші сусіди і приятелі були рівночасно їх співконспіраторами. Навіть той видавець, що видавав газету під кінець війни, не знав прізвищ попередних видавців, ані більшости співробітників, яких твори, отримані різними шляхами, перечитував.

Врешті газета, що виходила тиждень в тиждень, стала примарою фон Бісінга та німецької тайної поліції. Знаходили її в найрізніших місцях його квартири в Брюселі. Вона зовсім неутралізувала роботу дорого оплачуваної інспірованої преси. Треба було щось і скоро зробити.

Перечистили місто з німецькою точністю. День в день на крамниці та склади газетярів набігали патрулі. Перешуквано всі відомі друкарні.

Незабаром ван Дорен побачив, що його підміський друкар не уникне підозріння, та рішився на сміливий крок. За його хатою була порожня фабрика. В однім куті тої фабрики знаходилася нижа, яких 13 на 7 стіп завбільшки. Коли її замурувати, булаб певна схованка. В сій схованці він поставив друкарню. Зносили по одній цеглині і так замурували нижу, стіну побілили та відповідно вимастили. В куті під-

даша, відірвали дві дошки, щоби зробити вхід, і заховали його купюю дров. Ся схованка була безпечна майже цілий рік.

Ван Дорен надумав відсвяткувати роковини ювілейним числом — „подарунок нашому приятелеві фон Бісінгові”. *La libre Belgique*, ч. 30 вийшла 1 червня 1915 р. На першій сторінці був хитро підроблений портрет фон Бісінга, як він читає *Libre Belgique* і підписаний: „Наш милий губернатор, якому надокучили брехні цензурованої преси, шукає правди в *Libre Belgique*”.

Врешті зловили та стратили головного кольпортера. Роздачу реорганізували ще обережніше. Ван Дорен не заходив більше у домівки своїх кольпортерів, він зустрічав їх в наперед умовлених місцях: в крамниці, на трамваєвій стації або в каварні, але ніколи двічі підряд в тім самім місці. Улюбленим місцем зустрічі був ліфт одної з великих крамниць. Кольпортер і ван Дорен заходили неначе незнайомі. На першім поверсі ван Дорен виходив і лишав спільникові пачку *Libre Belgique*.

Під кінець 1915 р. газету пачкували по всій занятій території Бельгії.

Патрулі тайної поліції берегли шляхів до міст, і мали право застрілити всякого, хто тікавби від наказу відчинити клунок. Проте не бракувало охочих пачкувати *La libre Belgique*. Дівчата відбували небезпечні подорожі з пачками газети під спідницею. Один чоловік обгортав своє тіло в газети; дещо перевозили як рибу, з написом: „Псується”.

Майже щоденно ловили і тратили якогось рядового кольпортера.

13 квітня, ван Дорен якраз скінчив вечеряти, як його донька доглянула перед хатою поліцію. Він встиг схопити плащ, і в домашніх капцях перешмигнув через мур в садку за хатою. Затримали і повели на допит паню ван Дорен. Що хвилини приводили нових арештованих. Зпосеред чільних заговорників тільки один Журден не підпав під підозріння. В той час наспіла вістка, що найшли потайну друкарню та забрали наклад. Розгром був цілковитий.

Два з половиною місяці перетримали паню ван Дорен у в'язниці заложницею за чоловіка, а потім випустили. Інших, потягнених за „державну зраду”, засудили на різні грошові кари і примусові роботи.

Ван Дорен два роки переховувався у приятеля, але для часопису не представляв ніякої користі.

Дванацять день після розгрому з 13 квітня, фон Бісінг найшов у своїй пошті ч. 72 *La libre Belgique* і поздоровлення від видавця. Статті, підписані тими самими знайомими псевдонімами, були не менше їдкі і агресивні.

Журден підшукав нового друкаря та випустив 73 число. В кілька день після появи 73 числа Журден зі здивуванням побачив 74 число в обігу. Він догадався, що се якась

окрема група хотіла дати про себе знати і врешті вивідав; що се був Альберт Леру, купець паперових приладів і голова кольпортажу. Поліція була на горячій сліді Журдена, отже він залишив справу Леру, який став віссю роботи. Щоби зменшити небезпеку, друкували по черзі в двох друкарнях.

В березні 1917 посипалися нові удари. Самого Леру видав якийсь читач. Його не було в крамниці, коли наспіла поліція; жінка встигла його повідомити і він втік за кордон.

Тоді редактуру перейняв молодий священик, ван ден Гут. Людина невсипущої, зимної енергії, він вважав видавництво *La libre Belgique* за гру, що вимагала найбільшого зусилля, і лишився в редакції аж до кінця війни, себто майже два роки.

Поліція знов вдарила в січні 1918. Німецька контррозвідка виловила майже всіх співробітників та кольпортерів, а навіть заскочила друкаря і забрала цілий наклад. Вістка про зловлення цілого персоналу *La libre Belgique* і „остаточне і цілковите” зліквідування газети появилася на перших сторінках німецьких видавництв. В „Командантурі” в Брюселі раділи. Два дні після сього видав новий генерал-губернатор фон Фалькенгавзен великий бенкет в честь тайної поліції. Під кінець бенкету, ввійшов службовий вартівий та вручив фон Фалькенгавзенові коперту, підписану „спішно”. Фон Фалькенгавзен недбало роздер посилку та вийняв 143 число *Libre Belgique*. В числі м. и. можна було прочитати: „Протягом трьох років ви рішили нас знищити, і протягом трьох років ми живемо... Поки на нашій землі буде хоч один ворог, будемо ми йому противитися та визивати його, будемо протестувати...”. Статті були підписані псевдонімами в'язнів та мали безсумнівні риси їхнього авторства. Деякі статті були написані у в'язниці та „перешварцовані” в порожній ручці кошика з харчами, які щоденно передавали в'язням.

Як звичайно безлична і глумлива газета-примара не носила навіть сліду від дізнаних ударів, ані не показувала страшного зусилля, що коштувала її хутка поява.

Кілька днів раніше ван ден Гутові треба було — або тікати, або скритися, бо появилася його опис і фотографія. Він не зробив ні одного ні другого. Запустив бороду, передягнувся та став адвокатом, паном Куртом. На підставі підробленого паспорта він до кінця війни ним і залишився. Без офіційної праці та сталого місця замешкання, він не мав харчевих квитків і тому часто заглядала йому в вічі голодова смерть. Але він жив та видавав часопис.

І так *La libre Belgique* продовжувала свій очайдушний шлях з однаковим завзяттям. В трудних взаємовідносинах поміж ворогом і бельгійським народом видавці рішали про відношення нації. *La libre Belgique* перестерігала до кінця: „Бельгійці, спокій! Не тратьте голови, і тримайтеся

гідно!" Коли в 1918 р. король Альберт вїздив у свою столицю на чолі свого війська, многи зпосеред видавців *La libre Belgique* вже спали на кладовищі, зараз біля місця страчення, де й безіменні кольпортери. Старий Віктор Журден помер напередодні побіди, яку він не переставав приповідати. Але *La libre Belgique* існувала і її 200.000 примірників, гордо пригадуючи в сей памятний день, в черговім числі сміливу присягу з 135 числа, якраз рік тому: „Чогоб то не коштувало, ми присягаємо, що в день тріумфального вїзду Вашої Величності, ми привітаємо Вас в спеціальнім числі *La libre Belgique!*“

М. Л.

З пресового фільму

Новозаснована „Дружина Княгині Ольги“ має (за Жіночою Долею ч. 15—16) в програмі м. и.: „Будемо поборювати всі вчинки, що суперечать достоїнству Нації“. Але — рівночасно — „будемо ширити засади взаємної терпимости і лояльности внутрі громадянства“... Ні, або одно або друге: в суспільности — як нашій — де поклоняються засаді терпимости до того, чого не вільно терпіти, не може бути мови про те, щоби „поборювати вчинки, що суперечать достоїнству нації“.

В *Укр. Вістях* (ч. 161) пише Ол. Бабій про „Чверть століття по смерті Лесі Українки“: — „дехто в нас починає бачити творчість Лесі Українки в кривім зеркалі, і нагинати ту творчість на свій лад, щоби представити Лесю Українку як співця чи предтечу апостолів того світогляду, який сьогодні аж приходить у нас до голосу“. Ол. Бабій не любить того світогляду, ясна річ, що не любить і Лесі Українки, а в кождім разі — цілковито її не розуміє, коли уважає, що поетка „тільки в „Лісовій пісні“ дійшла до висот досконалости, а не в творах, на які найбільше покликуються звеличники її культури“. Очевидно, все се голословно і бездоказово. Але — характеристичне для „апостолів культу слабости“. З усіх творів поетки — їм найбільш імпонує „Лісова пісня“ — найслабший і найменш характеристичний твір Лесі Українки, так само, як у Шевченка сим „апостолам“ найбільше імпонує не „Сон“ і „Заповіт“, а „Тополя“, а в Котляревського — пісня „Де згода в сімействі“, а не „Енеїда“... Нижномрійна Малоросія — там, Рутенія — тут, — лишається десятками літ вірна собі. В статті читаємо: „вона мала в душі щось з аристократки, яка соромиться показувати всім свої рани чи сльози“... Власне! Тому то й не розуміють її наші духові феллахи.

Діло (12, 13 VIII) вибілює колись славного прислужника большевиків О. Севрюка, який тепер перемалювався на охоронний колір націоналіста. Наш бувший сміновіховець стає на котурни: цілком в душі писання Винниченка — він за „реалізм“ в політиці, бо „засоби і шляхи для досягнення... цілі мусять бути гнучкі і зміняться залежно від обставин“ — себто від конюктур. Бувший сміновіховець стає на котурни: — всіх тих, які в 1922 році боролися з большевизмом, а не служили — як він — йому, обвинувачує в „кволости державної думки“. Бувший редактор большевицьких *Українських Вістей* в Парижі — стає в позу: каже, що робив большевицьку пропаганду — „в інтересах найсвятішого українського ідеалу“ (!) Звідки сей цинізм і апломб? Чи не звідти, що знаходяться часописи, які його фаворизують?

Часописі обговорюють нахабний виступ *Сигналів* в обороні большевицького агента, Шварцбарта. Пригадуємо з сього приводу, що многи

з наших „демократичних” журналістів та новелістів, не так давно ще, інформували про українську справу ті самі **Сигнали** і робили з ними „згоду в сімействі”... Звеличуючи Шварцбарта — автор в **Сигналах** водночас виступає проти „займаницьких плянів” Німеччини, а ще цікавіше, що знаходить побратима в п. Зен. Пеленським (що тепер називається Порай-Пеленський), який видав брошуру **Polityka UNDO w świetle autonomicznej deklaracji Central. Kom-tu UNDO, Lwów 1938**. В сій брошурі автор накидається на „гітлерію” з запалом, гідним жидів і вшехполяків. „Гітлерія”, небезпечна жидівству, масонерії, комунізму і СССР, українцям покищо нічого злого не зробила. В чиїх інтересах так вульгарно і неінтелігентно виступає проти неї п. Порай?

Дискусії про масонерію не сходять з шпальт польської преси. Цікаві, хоч скупі відомості приніс тиждєвник **Prosto z Mostu** ч. 33, цитуючи за **Internationales Freimaurerlexicon E. Lenhoff u. O. Posner Zürich - Leipzig - Wien 1932**, що „повстало сім лож у Варшаві, українська ложка зложена з емігрантів „Jednanie” (до р. 1923)”. Варта, щоб хтонебуд з наших заграничних прихильників провірив і розширив ці відомості, черпаючи з висшеподаного джерела і інших. (ABC говорить про гуртки того „Єднання” також у Львові). Бо, що масони діють серед нас, се виказало багато фактів, нпр.: процес „брата” Шварцбарта, де „брат” Кампінки і „брат” Торез, при допомозі таки українських „братів”, закриті фаргушом „вільних будівничих” і „мовчазно відданистю” загубили інтереси української справи... Безкарна передача большевикам дипломатичного архіву найважнішої заграничної станиці УНР 15 літ тому... А що примусило генерала Грекова, що „віддано мовчав” двацять літ, почати оправдувати москвофілство, а свої заклики видавати під наголовком: „Миле браття”?... Що вплинуло на се, що один щоденник отворив гостинно свої шпальти для уроень пропагатора „вільних будівничих”?... Що спричинилося до того, що другий — несподівано приняв на своє лоно неслухняну і бунтівничу „дочку Ребеки” (якої був відрікся і довгий час гнобив), коли вона прикрилася авторитетом св. Ольги?... Чому все наново в ньомуж лунають з емігрантських кол голоси вопіючих в пустині про всенациональний союз чи конгрес? Кому завдячує прихильність до себе того щоденника колись явний большевик Севрюк? Чому любимець „синів перемиря” Бнай-Бріту успокоює в Ділі ч. 172, що „спроба притягнути до масонерії деяких укр. діячів не дала була (що за поінформованість!) ніякого позитивного висліду” та що „проблеми української масонерії нема”?.

Приказ даний: — **успокоювати! Ми клчєм: — Вартуйте!**

Як відомо, на Закарпатті комуністи ведуть неперебірчиву кампанію проти всего, що має українсько-національний характер, виступаючи навіть проти автономії.

Якимиз засобами послугуються в отсій нагінці, хай послужить отсей уривок з комуністичної рептильки **Карпатська Правда** ч. 23:

„Українські фашисти, підохочені нападницькими планами німецького фашизму, останнім часом розгорнули у східній частині Підкарпаття шалену підривну діяльність проти республіки і українського народу. Центр діяльності фашистів знаходиться у Великому Бичкові і в Ясію. Кожна людина, необізнана з положенням цих сіл, бачить, що тут щось не в порядку. Місцеві органи власті і порядку нічого не бачать, або вірніше, не хочуть бачити. Повстає природне питання, чому уряди терплять цю фашистську підривну роботу? Трудящі маси (!?) обурені байдужністю урядів до фашистських рейдів і жадають гостро виступити проти них!”

Коментарів до сих доносів хіба не треба...

Старий **Тризуб** запроваджує собі нові відділи, думаючи себе ними відсвіжити. І так в числі 28 під загальним наголовком „Наші діти на чужині” вміщена допись про діточий садок в Ковлі, де напудато щось про „Рідну Хату”, яка до того садка ніякого відношення не мала. А найголовніше одне: українські діти в Ковлі не є на чужині...

Українські Вісті ч. 167 помістили допись свого співробітника з Берліну про ремісничу виставу з таким закінченням: „А Україна — і сліду її не було на сій виставі, де нашому народові так легко було б зайняти одно із перших місць”. — Невже аж так легко?.. Таку бадьоро-завадіяцьку духовість ширить і **Тризуб** в ч. 30—31, захоплено, але дуже неполітично, цитуючи слова пісні: „Пустимо стріли в Німецьку Землю. Німецьку землю ми звоюємо. І звоюємо і зграбуємо”. — Або:

Ви моє військо смутенські не йдіть
Кроком ступайте, Рим здобуйте.
Він сам наперед, як полем шмигнув,
Як конем шмигнув, аж ся Рим здригнув. —

Се називається „оптимізм”!

Послед. Новості (21 VI) пишуть про побут Бальзака на Україні в своєї приятельки Ганської на Київщині: „В малім кабінеті верховняського дому, серед мертвої тишини глухого російського повіту, він (Бальзак) закінчив **Людську комедію**. Рукопис останнього роману велитенської епопеї має примітку: „Верховня Україна, грудень 1847”. Сам Бальзак називає країну, в якій перебував, Україною. Юдео-большевикofільському органу Мілюкова Україна ввижається Росією.

Жидівська **Opinia** (3 VII) пише про недавно страченого англійською владою в Палестині Саломона бен-Йозефа: „Мучеників жидівського народу було багато... В добі голюсу, се здебільшого пасивні жертви терору... Саломон бен-Йозеф відповів за чин активної самооборони в формі відплати. Його честь і національна гордість наказували йому чинно реагувати”. Ся „активна самооборона” полягала на тому, що Саломон бен-Йозеф кинув бомбу до арабського автобусу... Отже і коли жиди виступають проти погромів, і коли вони роблять иншим погроми — завше се акт „самооборони”. А симпатизувати треба з жидами і в однім, і другім випадку... Вигідна філософія. І очевидно, чисто демократична, яка нічого спільного не має з „зоологічним” націоналізмом.

Völkischer Beobachter від 25 VII доносить з Єрусалиму, що жидівські терористи кинули на арабський яринний базар в Гайфі бомбу. До сорок арабів забито. Число ранених досягає шістьдесяти. Се мабуть такий чин „активної самооборони”...

The american Hebrew (Американський жид з 3 VII) приносить знаменну статю, в якій розхвалюється трьох „великих синів Ізраеля” — Літвінова, большевицького міністра закордонних справ, Горбеля й шу, англійського міністра війни і Блюма, якого впливи у Франції ще надзвичайно сильні. Часопис пише далше: „Може, отже статися, що ці три сини Ізраеля створять союз, який божевільного нацидиктатора, сього найбільшого ворога жидів новочасної доби — пішле до некла, до якого він пробував післати стількох наших”.

Цікаве признання і важне на пригадку і нам, що жидівські міністри стають ними на те, щоб чужі собі великі народи змусити служити жидівським інтересам...

Чвертьрічно виходить в Штуттарті **Auslandsdeutsche Volksforschung** в десять аркушів друку під проводом проф. Д-ра Ганса Йоахіма Баера, якому повинні задріти наші емігрантські наукові інститути. В рубриці „Досвіди в новім письменстві”, обговорено десятки цікавих книг, що вийшли ріжними мовами. Сам начальний редактор оцінює книжку Альберта Арманда: **Nouvelle Europe**. Доходить до висновку, що ідеал автора — „створити на сході Європи монархію, що обіймалаби Литву, Латвію, Білорусь і Україну під литовським князем”, дивний. Зазначуючи наш місячник, обговорено обширно **Атлас України і сумежних країв, Пропамятну Книгу Українського Народнього Союзу в Америці**, а опріч того також книжку Василя Галча **Ukrainians in the United States** і його статтю з Історичного Магазину Західної Пенсільванії: **Ukrainians in Western Pennsylvania**, Чарльза Г. Юнга **The ukrainian canadians**, що вийшла в То-

ренто 1937 р. Автор сих бібліографій Д. О. Шульцендорф закидає пропагандистські книжки, що дещо поверховно розглядає важну справу американізації молодого покоління і требаби було її глибше науково розслідувати. Про книжку Юнга завважує, що сей признає асиміляцію канадійських українців можливою (?) і конечною, хоч добавчує її труднощі.

Цікава для нас моглаб бути брошура Гайнріха Тевза про трагедію німців з України в селі Айхендорф-Дубівка. — Два кельнські співробітники квартальника, пишучи свій цікавий звіт про село Гнаденфельд в Бесарабії, вмістили його серед російського (?) населення. Побіч назви Україна, вживають чомусь назву *Südrußland*. Хоч подивляємо культурно-національну працю німецьких студентів серед їх позакраєвих земляків. Три тижні два гурти по чотири медиків йшли від хати до хати, щоби ціле село (645 мешканців) охопити під лікарсько-гігієнічним оглядом. Хеміки досліджували воду в криницях і хемічний склад землі, а геолог і агроном переводили свої досліді. Інші доходили в церковних і громадських книгах історію села, складали таблиці про рух людности від 1880 року, ладили статистики про приріст населення, смертність, її причини ітд. Досліджено расову структуру населення, зладжено таблиці статистичні і фотографії, зроблено досвіди про кровну приналежність. Розсліджено стан здоровля мешканців, їх гігієну, мешкальні обставини, убір, відживлювання, господарські відносини і товариські (була тільки одна кооператива з товарами першої потреби, а товариства жадного, тільки раз на тиждень молодь сходилася потанцювати). Але на підставі книг закупу могли усталити статистично скільки якого товару зужито на рік в селі і означити культурні потреби села. Вкінці двох студентів на підставі загальних дослідів написали наукову працю про село Гнаденфельд на 58 сторінок.

Приклад, вартий наслідування.

В ч. 18 двотижневика **Polityka** появилися дуже цікаві „Думки польського жида” Артура Лілієна-Бжоздовецкого, з яких тільки з давнішої історії зачитуємо, якто в часі козацьких воєн на зазив підскарбового короля Яна Казимира „зносили львівські жиди гроші, золоті і срібні предмети, аж виросла з того поважна державна позичка, яка помогла зфінансувати виправу”. Розуміється, автор бідкається, що про се забули і про многе инше. Чому забули? Ми памятаємо.

Гетьманський **Наш Стяг** в Шікаго (ч. 27) приносить статтю „Ми нуле промовляє!”, де своїми словами переповідає писанину краєвих анонімових гангстерів пресових проти **Вістника**. Стаття підписана — Ю. К-ч, з заввагою, що її „надіслано з Європи”. З неї видно, що рівень гетьманської преси вповні стоїть на рівні преси унерівської.

Merkuryusz Polski (ч. 34) передруковує частину статті С. Змунчила „Роковані Години” з ч. VI **Вістника**.

Völkischer Beobachter (10 VIII) перекладає в цілости статтю „Геніяльний підбрехач” (Сталін) з ч. III **Вістника** під заголовком „Der „geniale“ Aufschneider”.

Booke Abroad Oklahoma приносить обговорення (Г. Г. Скегара) книжки нашої Книгозбірні — Ю. Тютюнник — **Револуційна стихія**.

Бібліографія

Редіард Кіплінг — *Казочки та Сторійки* для малих дітей — Збірка Переклав з англійської мови Юра Шкрумеляк Діточа Б-ка. В-во Світ Дитини Львів 1938 Стор. 72.

Мирон Матвійко — *Скарби Чорного Моря* — Казка для дівчоти — Ілюстрації Я. Левицького — В-во Українська Культура Львів 1938 стор. 16.

Розуміється, що ці дві книжечки для дітей нічого спільного зі собою не мають, хіба те, що вийшли з друку одночасно. Алеж вони обі при-

значені для малих читачів, отже можна їх обговорити рівночасно, дарма, що зі шкодою для українського твору. Бо історійки Кіплінга написав великий письменник, що полоніло своєю фантазією та будовою дії, цікавить, навчає, хоч того читач і не все завважає. Сі історійки знані і старшому укр. поколінню, бо вже давніше були переложені, але добре зробив видавець „Діточої Бібліотеки”, що видав їх наново. Нехай наші діти покохають так, як ми любили, того kota, що ходив сам куди хотів „у дикі ліси, вимахуючи диким хвостом”. Хай довідаються, як верблюди дістав горб; як написано першого листа; як повстала азбука. Можна сперечатися, щодо наголовку, бо се не казки, але радше байки, бо оповідають про звірів. Також рисунки, хоч вчасти роблені самим Кіплінгом, або скорше власне тому, мають перестарілу мистецьку форму. Сьогоднішнє пластичне мистецтво дає більші можливості виразніше, хоч в простішій формі, представити річ, або дію. Перекладу ми не справджували, ані з іншими перекладами, ані з оригіналом, але можемо ствердити, що мова гарна і книжка читається легко.

Казка для дівчорі *Скарби Чорного Моря* віршована, читається досить легко, хоч трапляються храповаті місця в роді того:

Хвилі котять бурунами,

Мовб з пожежу клубивсь дим.

Всякі дива сиплються немов з рогу обильности: Мурини на слонах, лев кудлатий, жираф аж п'ять, малпи, пси, вовки, медвідь, музика і цирк, а потім сон Данки, що її „хтось заткав уста, шнуром вяже, ручки й ніжки”, „нагло хтось мов чорний біс”, отже мурини, вкрали її тай занесли на поміст, що запряжений в бузків знявся у воздух і полетів над Чорне Море де її скинули у воду. Передтим вітер шептав про руїну, большевицьке небо-рай, тепер нужденний край, де москаль жене люд штиком на новітню панцину

І катує люто-дико...

— Та хребта йому не вгнув. —

Ченці на комуна святять зброю. А в морі князь-риба-смок, що „жаром дише його груди, наче баготи два вуси, ними море він ворущить, морських скарбів береже... На казочнім шляху скарбів „шкелети (себто скелети) кораблів”, в яких лицарі спали, славні вої Святослава і запорожці. А князь-риба-смок загудів:

Що катують Україну,

А люд оре і лиш їсть,

Що забракло рук до зброї,

Щоб прогнать большевиків,

Я побуджу тих тут воїв,

Якби люд вже зледашив...

І підуть всі в Україну,

Щоб піднести вольний шлях,

Щоб щераз за неї згинуть,

Як вже кожний раз поляг...

Дануса збудилася не від тих слів, але від того, що брат Юрчик обіляв її холодною водою, а ліпше булоб нею обіляти автора, щоби усвідомив собі, що ширить типічний дефетизм: сидіти, хліб (навіть не свій) їсти, і чекати аж „хтось” прийде і нас спасе...

Авторові радимо прочитати Кіплінга і так „примітивно” написати щось хочби про Україну, не впускаючись у „високу політику”.

Роман Юнак

Мирон Дольницький — *Від Поліських болот до кавказьких верхів* — Краса рідної землі в українській поезії — Р. Богданович — *Дніпрельстан* — З п'ятьма мапами та багатьма образками — Б-ка Просвіти ч. 851 Львів 1938 стор. 208.

Власне опис-оповідання Мирона Дольницького дає нам правдиву картину краси рідної землі, що стає перед нашими очима велика, сильна географічним положенням, господарськими земними і річковими дарами, повна промислових можливостей. І таке нашої батьківщини правдиве обличчя, а не те, яке сентиментально зображене у вступній статі про поезію, де змальоване ідилічно село, де „можна відпочити серцем” і закінчене віршом:

все любов і ласка.

Обняло всю землю сйвом і теплом...

І, здавалось, щастя, чарівне, як казка,

має над землею райдужним крилом.

Власне сей елементарний і непотрібний вступ разить на тлі поважних наукових, хоч написаних популярно, виводів п. Дольницького. Старі

письменники зовсім слушно бачили таку Україну, але тепер вона інша. Нові віддають їй в новім її вигляді і се повинно було також в тій передмові відбитися. **Р. Ю.**

Унійний З'їзд у Львові — Матеріяли зібрав і упорядкував **о. Володимир Кучабський**. Праці Богословського Наукового Товариства у Львові том XI—XII Львів 1937 (на обкл.: 1938) 8°, 268+ (1) стор. + 4 таблиць.

Богословське Наук. Т-во у Львові уладило в днях 22—25 грудня 1936 р. за благословенням **О. Митрополита** й галицьких єпископів і при співучасті чинів **О. О. Василян**, **Редемптористів** і **Студитів Унійний Зїзд** для загалу духовенства. Опис сього зїзду разом з рефератами й дискусією на ньому містить у собі отся публікація.

О. Др. Й. Сліпий подав *Погляд на єдинені й незєдинені Церкви Сходу і догматичні різниці між ними*. Він обговорив по черзі Церкви: александрійську, антиохійську, вірменську та візантійську, з грецькою, з арабською, з грузинською, румунською, угорською й славянською літургічними мовами. Врешті обговорив різниці, які ділять католиків від православних.

О. Лободич обговорив *Значіння замойського синоду (в 1720 р.) для української єдиненої Церкви*, **о. др. Г. Костельник** — *Ідеологію Унії*.

Др. М. Чубатий пише про *Тристаліття церковної Унії на Україні*. Своє знання нашої історії виявляє автор тим, що бідкається не потрібно над тим, що „український патріот (??!), **Адам Кисіль**, так несправедливо обезцінений нашою історіографією”. Також не було дійсносоти так, як пише Чубатий, що нібито „ще два роки перед повстанням **Хмельницького**, в останнім році свого життя, підняв аналогічну (унійну) самостійну акцію у Римі митр. **Петро Могила** в порозумінні з київ. воеводою **Адамом Кисілем** та луцьким незєдиненим єпископом **Пузиною**”. Справді, **Могила** переговорював з католицькими кругами в справі унії, але ініціатива виходила все від католицьких кругів, що одначе ставили такі умовини, на які не погоджувався **Могила**. Вістки про ці переговори маємо тільки в звітномленнях римських нунційів й інших посередників між Римом і **Могилою**, а з 1646 р. не маємо взагалі вістки про якунебудь акцію останнього в Римі.

Спіраючися на історичних джерелах до мазепинської доби, мушу рішучо заперечити твердженню **д-ра Чубатого**, начебто українські козацькі державники, що гуртувалися коло гетьмана **Мазепи**, звертали пильну увагу в сторону католицької Церкви. Сумлінний, безсторонній дослідник історії не може ніколи погодитися з твердженням **п. Чубатого**: „Що **Мазепу** більше притягав український католицизм, чим московське благочестя, це цілком певна річ”. Опікуна й добродія не тільки української православної Церкви, але також поневолених турками православних християн, не міг притягати „український католицизм”, бо такого й тоді не було й тепер нема. Католицька Церква є міжнародною. Нинішня греко-католицька Церква в Галичині прибрала український національний характер під впливом живої національної стихії, але в часах **Мазепи** уніяцька Церква на українських землях не мала такого українського національного характеру як сьогодні. Вихований високорелігійною православною матір'ю **Марією Магдалиною**, що дожила свого віку як ігумена печерського дівочого монастиря, гетьман був привязаний до свого благочестя і тому не слід йому приписувати намірів, яких він не мав. Гадаємо, що українці-католики не повинні опирати свого слушного привязання до католицизму на непошанованні історичних подій. Не слід також мірити **Мазепиного** привязання до православ'я — **Орликовим**, як се виходило з реферату Чубатого: „Зрештою це, чого не міг явно зробити гет. **Мазепа** на Україні, зробив його наслідник, голова **Мазепинців** на еміграції, гет. **Пилип Орлик**, що перейшов на еміграції на католицизм. Здавалося, надійшла пора українському католицизмові відограти провідну роль в житті української нації, та це моглаби була зробити тільки українська католицька Церква з ясним своїм ідеалом **Рутського**, а не уніяцька Церква при митрополиті **Заленському**, сучасникові **Мазепинського** здвигу”. Батько **Орлика** був католиком і тому його заєзвенення в 1726—28 рр. перед папою і єзуїтами, що за католицьку поміч при відзисканні України, він заведе там католицьку віру, можна

вважати за щирі, але мабуть такі вони були нездійснені. При тому Чубатий пише раз, що „Мазепу більше притягав український католицизм”, то знову кілька рядків нижче відмовляє уніятській Церкві при сучасному Мазепі митр. Заленським спосібності, сили й розуміння свого призначення до того, щоб український католицизм відіграв провідну роль у житті української нації.

Міркування Чубатого про роль „українського католицизму”, якщо б „національне обличчя” уніятського духовенства „було інше”, не можна вважати за правильний підхід історика до історичних подій.

О. Др А. Ішак представив *Становища Унії до автокефалії*. Зясувавши історію автокефальних змагань на Україні, стан православних автокефалій і прикмети автокефалії, автор доходить до висновку, що автокефалія суперечить ідеї цеконної католицької єдності.

О. П. Табінський у міркуваннях про те, „Що потрібне для успішності церковного поєднання” намічує план унійної акції на Волині й Полісі, але ледви чи він здійснимий у теперішніх політичних умовах. *Методику унійної праці між нез'єднаними православними на Волині* подав о. В. В. Величковський, ЧНІ.

Зміни в церковному будівництві після берестейської унії та визначні типові уніятські церкви на Україні обговорив д-р В. Залозецький (*Мистецька й архітектурна творчість уній впродовж останніх 300 літ*). Літургію св. Івана Золотоустого в першій половині XVII ст. представив о. С. Рудь. *Правні основи уній* — о. др Л. Глинка. Стан православної Церкви в Польщі й голоси православних у пресі про уніятів представив о. П. Хомин *Погляд нез'єднаної преси на унію*).

В дискусії над рефератами ніхто не забирав голосу до доповіді п. Чубатого; саме тому в нашому огляді вважали ми потрібним виказати її недомагання.

Микола Андрусак

Britain and the dictators — A survey of post-war British policy — By R. W. Seton-Watson Professor of Central European History in the University of London— Cambridge University Press 1938 Pp. XVIII, 460, 8°.

Сітон Вотсон (Скотус Віатор) ще з передвоєнних часів займається національними проблемами середньої і східної Європи. Не належить до табору прихильників України. Тим цікавіші його погляди, розвинені в сій книзі. Вертаючи до часів Берестейського миру, він і досі вірить, що Німеччина прямує „накласти руку на хліборобські і мінеральні багатства України” (ст. 44). Обговорюючи часи світової війни і зв'язану з нею актуалізацію українського питання, даліше — утворення большевицької імперії, автор завважає, що коли національні проблеми сеї імперії знову стануть на порядок денний — найважливіше місце серед них займе українська проблема. (309). На ст. 319—20 і 331 автор розглядає історію формовання української держави після революції в Росії, оповідає також про Галичину. На ст. 431 знову вертає до німецького „Drang nach Osten”, хоч сам признається, що Україна є трохи задалека для таких плянів та що реалізації їх німіці можуть шукати ближче.

І. К.

Від Адміністрації

У перших днях вересня вийде з друку III (19) книжка Квартальника Вістника: Дм. Донцов — 1. Партія чи Орден? 2. Об'єднання чи роз'єднання?

Ціна книжки в краю, зл. 1, для закордону зл. 1,20 з пересилкою.

Кольпортерам — комісовий опуст 20%, при заплаті готівкою — 30%. Хто хоче взяти до кольпортажі книжки нашого В-ва, просимо повідомити.

Книгарням, кольпортерам та передплатникам, що не заплатили за попередні книжки, стримаємо III кн. Квартальника за б. р. (Партія чи Орден).

Передплатникам у Румунії вишлемо найновіші книжки Квартальника зараз, як тільки одержимо дозвіл на висилку з рум. дирекції преси.

Пригадуємо нашим заступникам, щоб з осіннім сезоном повели

широку пропаганду за поширенням книжок В-ва **Вістника** та за приєднуванням нових, постійних передплатників.

В адміністрації **Вістника** можна набути слідуючі книжки: 1) **Вістник** за рр. 1933—38; 2) **Квартальник Вістника** рр. 1934—38 (ціни на окладинці); 3) **Д-р. Д. м. Донцов** — **Наша Доба і Література**, ціна 4 зл.; 4) **Підстави нашої політики**, ц. 2 зл.; 5) **Маса і Провід**, ц. 1 зл.; 6) **Леся Українка**, поетка українського рсирджімента, ц. 1 зл.; 7) **Евген Маланюк** — **Земна Мадонна**, IV книга лірики, ц. 2 зл.; 8) **Г. Зудерман** — **Литовські оповідання**, ц. 1.50 зл.; 9) **Бернард Шов** — **Велика Катерина** (драма), ц. 1 зл.; 10) **Юрій Клен** — **Прокляті роки**, ц. 1.20 зл.; 11) **Літературно-Науковий Вістник**: 1922 р. V—VII, X, XII кн.; 1923 р. I—V, VII—XII кн.; 1924 р. II, V, VII—VIII, XII кн.; 1925 р. II—XI кн.; 1926 р. IX, XII кн.; 1927 р. V—IX, XI кн.; 1928 р. I—IV, VI—XII кн.; 1929 р. IV—XII кн.; 1930 р. II—XII кн.; 1931 р. IX—XII кн.; 1932 р. I—VII кн. Ціна поодинокої книжки 1 зл.

Опуст для кольпортерів — за **Квартальник** 20%, за всі інші книжки (3—11), які посилаємо лякованими пачками, — 25%, при заплаті готівкою — 30%. До закордонних посилок дочисляємо порто.

Просимо наших заступників та кольпортерів не затримувати довший час у себе грошей, заінкасованих у передплатників і за продаж книжок.

Відбитку з V кн. **Вістника** д-ра Дм. Донцова: **Між молотом і ковалем** просимо не замовляти, наклад вичерпаний.

Знижкова піврічна передплата **Вістника** (12 зл.) прислуговує тільки тим, що її прислали зараз по одержанню VII-VIII кн. Тепер треба вплачувати по 2.20 зл. за книжку (6 кн. 13.20 зл.).

Були випадки недоручення книжок: Ірена Которович, Любомель, Волод. Остапчук, Н. Федорчук, Верба, інж. Гр. Мельник, Підгайці, Віра Тимофіїва, Ф. Гаврилюк, Ю. Гончарук, Крем'янець.

Всіх, кому не доручують книжок, просимо негайно реклямувати через місцевий поштовий уряд. Реклямації нічого не коштують. Інших — або спізнених реклямацій не будемо узгляднювати. Кождий, кому стримуємо книжку, одержує пригадку вирівнати залежність.

Щоб не наражувати себе на стримування книжок і упіменення, просимо не зволікати з платою передплати. Тільки точні передплатники одержують точно книжки **Вістника**.

Всіх заступників і кольпортерів просимо звернути і кн. **Вістника**, якщо досі не доручено її новим передплатникам, згл. припилювати, щоб вирівнали належитість.

Викази наших довжників посилаємо у листах нашим заступникам.

На рахунок довгу, або в заміну за інші книжки приймемо IV і V кн. **Вістника** 1938 р.

Анонси, які ми післали закордонним заступникам, просимо помістити в українській пресі.

За приєднання нових передплатників дякуємо: А. Аврамові, Буенос Айрес (2); Л. Киселиці, Чернівці (1); Р. Сочинському, Луцьк (8); Т. Чубатому, Богородчани (2); О. Штулеві, Варшава (2); Ст. Зошуківі, Познань; А. Кононюкові, Крем'янець; В. Кипрянюкові, Прасниш; П. Блевичові, Осмолода (1).

ВП. М. Ковальчук, Затор, книжки одержали, передплата вирівнана до кінця б. р.

Обеднання, Нью-Йорк, передплату за д-ра Л. Мишугу і Дм. Галичина одержали.

Всч. о. Е. Роздольський, Городок Ягайл., гроші вислані 20. жовтня 1936 р. одержали ми 16 липня с. р.

На конто наших передплатників вплатили: О. Федорика за М. Дуциловича, Хітар — 10 зл.; Ст. Малиса, Нью-Йорк за чит. Просвіта, Настасів — 10.50 зл.; З. Кравцівна за М. Михаліку, Шкло — 5 зл.

ВП. Б. Курилів, Канада, за І. Дацика одержали ми 16.93 зл. Просимо подати точнішу адресу п. І. Д.

ВП. Л. Киселиця (Чернівці) — 100 зл. одержали.

ВП. В. Кордун, Болгарія, П. І. Р. виплатив нам на В. конто 31.97 зл. **Maison du Livre Etranger**, Париж, від книгарні „Добро”, Варшава отримали на В. р-к 5 зл.

ВП. Проф. К. Заклинський, Д-р О. Ольшевський, Інж. В. Саух, Д-р М. Малинський, Слав. Бібліотека Міністерства Закорд. Справ — всі Чехія; Укр. Нар. Дім, В. Казанівський, Вінніпег, Укр. Нар. Дім, Смоку Lake, Ст. Фік, Неварк, Наш Базар, Нью-Йорк, Т-во „Молода Громада“, Любачів, — гроші отримали, книжки вислали.

ВП. М. Хлипавка, Торонто, А. Господин, Вінніпег, Афнер, Ніль-ванж — гроші одержали.

Всч. о. Т. Волохатюк, Канада, замовлені книжки вислали п. Грегорахові, Грицюкові та др. Оробкові; гроші отримали, в-ву „Світ Дитини“ виплатили 5.24 зл.

З нами розчислилися: о. Т. Волохатюк за Др. Оробка 33 зл. і за п. В. Свистуна 26 зл.; ред. М. Таранько за В. Цимбала, Буенос Айрес 6 дол.

ВП. К. Поворозник, Монтлюсон, книжку вислали.

Просимо подати адреси таких осіб: Др. Іван Гуглевич, Катовиці, Олег Ясеницький, Станиславів, Оріся Данилович, Лодзь, Нестор Кузич, Борщів, Др. Степан Барчинський, Золочів, Василь Гадада, Жовква, Юрій Скопок, Антополь, Петро Яблонь, Ярголів, М. Кірил, Торонто.

Мимо кількакратного упіменення не вирівнали належитости за кольпортаж: Арсень Бондарчук, Даничів 3.00, Волод. Бойко, Чернігівці 3.60, Кость Балицький, Каліш 6.00, Дмитро Васильчук, Антонівка 3.60, М. Витвицький, Коломия 3.60, Іван Винник, Бучач 4.40, Мих. Галань, Коріння 3.60, Олекс. Гірка, Чернігівці 6.00, Анд. Глушко, Тертаків 8.60, Андрій Данчевський, Надятичі 1.50, Євгенія Дублянська, Здолбунів 3.60, Вол. Вережак, Краків 4.50, Василь Івахів, Подусільна 13.50, Іван Кравчук, Конотопи 6.40, Дмитро Корицький, Гарбузів 6.00, Мик. Кунинський, Турка к. Кол. 4.00, Г. Лилюкова, Надвірна 4.40, Петро Марусяк, Коломия 14.24, Гриць Пилипчук, Завишча 3.60, Кирило Рудавський, Краків 3.60, Ольга Решетилова, Сокаль 2.40, Ростислав Сабадаш, Печеніжин 3.10, Іван Ступар, Городенка 6.15, Яків Стирко, Угнів 6.00, Василь Ціховлаз, Собятин 2.80, Мих. Цяпка, Городок Яг. 14.25, Степан Шульган, Красне 7.15, Василь Януль, Луцьк 4.40; за Вістник і Квартальник: Іван Чечель, Псари 3.75, Ольга Андрущенко, Рівне 4.00, Василь Сидорак, Спасів 5.75, Кружок „РШ“, Бобятин 3.75, Іван Лозовицький, Грушівка, п. Ковель 5.50, Др. Яр. Сахно, Перемишляни 7.55, Василь Скрипець, Розвадів 4.90, Юрко Костів, Вижлів 7.50, о. Сергій Кульчинський, Бучин 8.10, Осип Мартинюк, Могильниця 7.50, Олександр Мазур, Дубно 7.85, Демчук, Радивилів 8.75, Др. Ст. Барчинський, Золочів 5.15, Мирослав Пастушенко, Збараж 7.00, Олекс. Підгородецький, Львів 3.75, Олекса Качалуба, Іванівка к. Підвол. 5.75, Роман Стеткевич, Станиславів 6.50, Олег Ясеницький, Станиславів 2.50, Др. Іван Гуглевич, Катовиці 5.15, Віра Пороховщикова, Яблонна к. В-ви 7.00, Микола Грицишин, Присівці 6.75.

Вже по видрукуванню їх імен вирівнали належитість: Іван Думик, Потутори, інж. Ю. Бик, Яворів, Роман Романовський, Львів, П. Задорецький, Наш Базар, Нью-Йорк, чит. Просвіта, Потутори, Літер. Наук. Кружок при гімн. Р. Ш., Золочів.

На чорній листі гробкопательів Вістника виписані слідуючі кольпортери, що мимо кількакратних упіменень досі не вирівнали своєї залежлості: Степан Базюк, Махнівок, Юліан Букатович, Гвоздець, Іван Васильчук, Коломия, Василь Ганущак, Долпотів, Василь Глинський, Калинів, Ів. Городиський, Львів, Ів. Глинка, Львів, Ліпе Гольдваг, Збараж, Микола Грицишин, Присівці, Ольга Грозовська, Плуґів, Книгарня Добробут, Дубно, Мих. Дубинко, Львів, Ів. Данькевич, Сороки к. Буч., Яр. Дуб, Львів, Матій Дмитрах, Козьова, Погар, М. Дзундза, Львів, Анд. Дуда, Любачів, Мирон Дуцько, Мединичі, Ів. Жмурко к. Миколи, Настася, Григ. Здріль, Липниця Мур., Волод. Косінчук, Дорогостаї м., Олекса Качалуба, Іванівка к. Підв., Афаназій Ковальчук, Карначівка, Остап Кульчицький, Самбір, Павло Кудла, Завалів, Теод. Лага, Борислав, Волод. Лабанців, Борислав, Іван Лебедь, Стріліська Н., Осип Литвинишин, Долпотів, Василь Магденко, Надчиці, Осип Мошура, Перегінсько, Дмитро Марко, Добросин, інж. В. Мурашко, Ужгород, Ст. Микитюк, Коломия, Гр. Олексів, Львів, Гн. Прищ, Торчин, Волод. Процик, Камінка Стр., Вікт. Роговський, Смиківці, Гаврило Ребко, Сосниці, Ром. Рошак, Львів, Петро Рибак, Слобідка струс., Кость Стебельський, Самбір. (д. б.)

ERRATA: В ч. VII—VIII на ст. 569 і 560 опущено покликання на твір В. Шербаківського.

В ч. IX на 611 ст. 5 вірш здолу зам.: дідне, має бути: дідич.

Нові книжки

Проф. О. Лотоцький — Автокефалія Т. II — Нарис історії автокефальних церков. Варшава 1938 Праці Укр. Наук. Інституту стор. 400.

Мгр. Іван Костюк — Поміж сімнадцять і двадцять — Нарис психології юнацтва стор. 56.

Ярослав Кузьмів — Письменні вправи в народній школі — Засади — Методика — Розподіл — Зразки лекцій стор. 84.

Іван Филіпчук — Школа в Гордині — Нарис з історії шкільництва стор. 16.

Аркадій Животко — Рукописні часописи укр. молоді стор. 28.

Д-р Микола Пушкар — Діти, що їх тяжко виховувати стор. 32. Всі п'ять книжок накл. Т-ва *Взаїмна Поміч Українського Вчителства* Львів 1938 Б-ка Педагогічно-методична.

Архів Михайла Драгоманова — Т. I Листування київської *Старої Громади* з М. Драгомановим 1870-1895 Варшава 1938 Праці Українського Наукового Інституту стор. 450.

Редіард Кіплінг — Казочки та сторіжки для малих дітей — Збірка В-во *Світ Дитини* Львів 1938 Діточа Б-ка стор. 72.

Михайло Дяченко — Юнідні — Поезії — Станіславів стор. 48.

Семен Ордієвський — Срібний череп Історична повість Українська Б-ка ч. 66 Накл. Іван Тиктор Львів 1938 стор. 128.

Гриць Тимошук — Про характер (За С. Смайльсом) Накл. Т-ва

Просвіта ч.: 855 Львів 1938 стор. 52.

Антін Лотоцький — І засіяла благодать Божа на київських горах — Оповідання про хрещення України за найстаршим літописом Накл. Т-ва *Просвіта* ч. 1052 Львів 1938 стор. 48.

Мих. Міляко — Чи тільки на далекохідні теми? Замість отвертого листа до редакції *Тризуба* В-во Ватра Шанхай 1938 стор. 36.

Володислав Ковальчук — Інсценізація творів Лесі Українки Накл. Т-ва *Просвіта* ч.: 853 Львів стор. 48.

Мгр. Петро Ісаєв — На перекрою двох епох — Найновіші світоглядові напрями Б-ка *Дзвонів* ч.: 26 Львів 1938 стор. 44.

Борис Швед — Полішуки Т. I і II Українська Б-ка ч.: 67 і 68 Накл. Іван Тиктор Львів 1938 стор. 2 x 128.

Антін Лотоцький — Хрест над Дніпром Істор. Оповідання Ілюстр. Юл. Крайківського Діточа Б-ка ч.: 216 В-во *Світ Дитини* Львів 1938 стор. 64.

В. Петрович — Клемансо старий тигр В-во *Дешева книжка* Львів 1938 стор. 32.

З минулого — Збірник Т. I Праці Українського Наукового Інституту Варшава 1938 стор. 160.

Мирон Матвійко — Скарби Чорного моря Казка для дітей В-во *Українська Культура* Ілюстр. Я. Левицького Львів 1938 стор. 16.

Ozyp Dumin — Die nationale Wiedergeburt Galiziens und ihre Geistlichkeit — Osteuropaverlag Königsberg (Pr) 1938 стор. 36.

Надіслані журнали

Нова Хата ч. 13—16.

Рідна Школа ч. 15—16.

Молодіяк ч. 5—6.

Український Самостійник Прага ч. 6—7.

Українське Дошкілля ч. 5—6.

Будівничий Деревини ч. 7.

Авангард ч. 12.

Голос ч. 21—27.

Далекий Схід Харбін ч. 3—6.

Торговля і Промисл ч. 14.

Кредитова Кооперация ч. 6.

Кооперативна Республіка ч. 7—8.

Українське Слово Ужгород ч. 42—48.

На Сліді ч. 7—8.

Голос знад Бука ч. 55—56.

Геть з Большевизмом ч. 3.

Літопис Червоної Калини ч. 7—8.

Студентський Вістник ч. 1.

Рідна Мова ч. 11—14.

Наша Батьківщина ч. 7—8.

Український Вістник Берлін ч. 8.

Жіноча Доля ч. 13—14.

Неділя ч. 24—32.

Нови Свобода ч. 20—32.

Дзвони ч. 6.

Тризуб ч. 26—31.

Світло Мукачів ч. 3.

Нива ч. 7—8.

Стеж ч. 7—8.

Віра й Наука ч. 7—8.

Табір ч. 34.

Українське Юнацтво ч. 7—8.

§. § *Життя і Знання* ч. 7—8.

Ukrainian Youth nr. 6—7.

рослинних продуктів — яєць — живини.

ВІДДИЛИ Й КОРЕСПОНДЕНТУ

- 1). Борислав, Костюшки 123.
- 2). Перемишль, Ягайлонська 6.
- 3). Самбір, Ринок, Дім Н. Торговлі.

ПРОМ - БАНК

Львів, Гродзіцьких 1/1. тел. 292-15 і 200-15.

- 4). Сокаль, Костюшки 38.
- 5). Станиславів, Міцкевича 1.
- 6). Стрий, Фрухтмана 6.
- 7). Тернопіль, Тарнавського ба.

Книгозбірня Вістника

ч. 1	М. Острове́рха:	МУСОПІНІ	ц. зл. 1
ч. 2	М. Ма́кіявель:	ВОПОДА́Р	ц. зл. 2
ч. 3	М. Анто́нович:	ГЕРРЕС	ц. зл. 1
ч. 4	Р. Ё́ндик:	А. ГІТЛЕР	ц. зл. 1
ч. 5	Д. Ва́рняк:	КАРДИНА́Л МЕРСІЄ	ц. зл. 1
ч. 6	Л. Мосе́ндз:	ШТА́ЙН	ц. зл. 1'50
ч. 7	Д. Ва́рняк:	ДА́НІЄЛЬ О́КОННЕЛЬ	ц. зл. 1
ч. 8	В. Те́мляк:	ВОГНИ́СТИЙ ХРЕ́СТ	ц. зл. 1'50
ч. 9	Д. До́нцов:	ПАТ́РІОТИ́ЗМ	ц. зл. 1
ч. 10	Д. Ва́рняк	ТА́ЄМНИ́ЦЯ О́РГА́НІЗА́ЦІЇ	ц. зл. 1'50
ч. 11	Д. До́нцов:	ДУ́РМАН СО́ЦІАЛІ́ЗМУ	ц. зл. 1'50
ч. 12	М. Анто́нович:	МА́РШАЛ ВПЕ́РЕД	ц. зл. 1'50
ч. 13	В. Те́мляк:	ЗА́ВДАННЯ НОВО́ГО ПО́КОЛІ́ННЯ	ц. зл. 1
ч. 14	Р. Ке́рч	ФРА́НКО — ВО́ЖД ЕСПА́НЦІВ	ц. зл. 1'50
ч. 15	Богда́н Горови́ч:	НА́ЦІОНАЛІ́ЗМ В БЕ́ЛЬГІЇ	ц. зл. 1'50
ч. 16	Ю. Тютю́нник:	РЕВО́ЛЮЦІ́ЙНА СТИ́ХІЯ	ц. зл. 1.50
ч. 17	Д. До́нцов:	ДЕ ШУКА́ТИ НА́ШИХ І́СТОРИ́ЧНИХ ТРА́ДИЦІЙ	ц. зл. 1'50
ч. 18.	М. Андру́сяк:	МАЗЕ́ПА І ПРА́ВОБЕРЕ́ЖЖА	ц. зл. 2

В АМЕРИЦІ набувати Вістник: Книг. М. Сурмача,
103 Ав. А. Нью-Йорк.

ЦІНА КН. 2'20 зл.

Друк. Ст. Ін. в ар. Івана Тиктора, Львів, Бляхарська 9 Тел. 234-76.
Видає: Ольга Бачинська. За редакцію відповідає Іван Устиянович
Ред. і Адм. — Львів, Чарнецького 26 м. 21.